گەشەكردنی هەمەلایەنەی شار و خەڵكی كەركووك لە نێوان ساڵانی 1947-1957

بەشی چوارەم

عەلی مەحمود محەمەد

وەك لە بەشەكانی پێشوودا ئاماژەمان پێیدا , لەماوەی هەزاران ساڵدا كەركوك لەناو سنووری قەڵادا قەتیس ما بوو , لە كۆتایی سەدەی **18** وە , كەركووكی دەرەوەی قەلا گەورەترەوە بوو لە كەركووكی ناو قەلا .

دروستكردنی قەیسەری و قشڵەو تەكیەی تاڵەبانی و خانەقای سەید ئەحمەد و بازاڕی گەورەو بازاڕی جوت قاوە و پردی بەردینی خاسە, بە گەورەترین دەسكەوتی ئاوەدان كردنەوەی كەركوك لە سەدەكانی ڕابردوو دادەنرێت , تا سەردەمی دروستكردنی دەوڵەتی عێراقی .

تەنها لە دوو دەیەی كۆتایی سەدەی نۆزدەو دەیەی یەكەمی سەدەی بیستدا , شاری كەركوك دووجار ڕوپێوی خۆی زیادی كرد ((ڕوپێوی شاری كەركوك و هەولێر لە نێوان ساڵانی **1890- 1914** بوو بە دووجار ((**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 97).**

گرێدانی وڵات بە جیهانەوە , كاریگەری دانا لەسەر گەشەی بازرگانی , سەرباری ئەوەی بەهۆی ئەو داهێنانەی لە هۆیەكانی گواستنەوە بەدی هات , گەشەیان دا بە هۆیەكانی گواستنەوە ((.... ساڵی **1864** , بەغدا لە ڕێگەی هێڵی تەلەگرافەوە گرێدرا بە بەصرەوە, هەروەها بەغدا لەگەڵ تاران و هند و ئەستەنبوڵ ((**الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص47**)).

كەركوك وەك بەشێك لە دەسەڵات و جوگرافیای عوسمانی , بەشی خۆی لە تەواوی ئەو گۆڕانكاریانە دورییەوە لە دەسەڵاتدا بەدی هات .

بۆیە دەبینین كەركوك بەرەو ڕوی كۆمەڵێك گۆڕانكاری هەمە لایەنە بووەوە , ژمارەی دانیشتوانی زیادیكرد , بەهۆی بەرزبوونەوەی داهاتی تاك و باشتر بوونی خۆراك و خوێندن و تەندروستی , هەروەها

قەبارەی شار چەندین بەرامبەر چووە سەر , دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتی ئاڵۆز بووەوە , کارگێڕی مەزن مۆدێرن و بەرفراوان بووەوە .
بە دوای داگیرکردنی عێراق و کەرکوک لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە لە ساڵی 1918 , سەرەتایەك بوو بۆ کۆتایی هێنان بە قۆناغی دواکەوتویی کۆنەپەرستی و دابڕان لە پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا , سەرەتایەك بوو بۆ ئاشتبونەوە لەگەڵ پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا , ئینگلیزەکان لەگەڵ لەشکرەکەیان سەرباری داگیرکاری , وەلیّ کۆمەڵێك بەهای نوێی ئابوری کۆمەڵایەتی سیاسی فەرهەنگی و مۆدێلی تەلارسازی و ڕێکخستنی شەقام و ڕێکخستنی تۆڕی زێراب و باخچەو .... هێنا , کە پایەی مادییان لەسەر گەشەکردنی شار و بەرزبوونەوەی ڕێژەی شارنشینی و بەرزبوونەوەی ڕێژەی چینی ناوەند ڕاوەستاوە .
لە ماوەی سەدان ساڵ , لە بواری نەخشەو سیمای خانە سازی لە کەرکوك , هیچ گۆڕانکارییەك بەدی نەهات , چ لە شێوەی تەلارسازی یاخود زێراب و ئاوو وئاوەڕۆ , تەنانەت ڕێکخستنی ئاوی بارانی بان خانووەکان , لە کاتێکدا لە ڕۆژئاوا لەم بوارەدا هەنگاوی زۆر گەورە نرابوو , خانوسازی چوو بووە قۆناغی باڵەخانە و خانووی مۆدێرنەوە .
((لە عێراقدا , نەخشەسازی خانوو لە سەدەی 19 بەهەمان شێوەی سەدەی 16 بوو , پێشکەوتنێکی وای نەکرد شیاوی سەرنج بێت –
المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء – ص46)).
لە دوای گۆڕانکارییە هەملایەنەکانی سەدەی نۆزدەهەم , بە تایبەت لە بواری یاسای بازرگانی و باج , گەشەکردنی بازرگانی و پەرەسەندنی وەبەرهێنانی بەروبوومی کشت و کاڵ و ئاژەڵداری , ژمارەیەك دەوڵەمەندی گەورە پەیدا بوون , کەوتنە دروستکردنی قەسری گەورە گەورە بە شێوازێکی نوێ , تەنانەت ئاغاو گەورە مەلاکەکانی گوندەکانیش لە شارەکان قەسریان دروستکرد , هەندێکیان بە حوکمی ئەوەی منالەکانیان لە ڕۆژئاوا دەیان خوێند, لە ژێر کاریگەری مۆدێلی تەلارسازی ڕۆژئاواییدا بوو , لەم سەردەمەوە دەبینیین قەسری گەورە لە دەرەوەی قەڵا دروست دەکرێت , کە هەریەکەیان پانتاییەکی گەورەی ڕوبەرییان داگیر کردبوو , سەرباری بوونی باخچەی گەورە , ئەمەش کاریگەری لەسەر گەورە بوونەوەی قەبارە و جوانکردنی شار دانا .
هەژاری عەوام , بێکاری و نزمی هێزی کڕینیان , , ڕێگر بوو لەبەردەم بەرزبوونەوەی پێداویستی تاك , چەندە ئاستی ئابوری تاك بچێتە سەر , ئەوەندە کەل و پەلی ناو ماڵ زۆر دەبێت , بەکارهێنانی خانو و ژوری زیاتر دەچێتە سەر , هەروەها خانوی تازە دروست دەکرێت و خانووە کۆنەکان نۆژەن دەکرێتەوە , سەرباری ئەوەی نەخوێندەواری و دواکەوتوویی گشتی هۆکاری پێشنەکەوتنی شێوەی شارە .

((بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی یەکەم تێکڕای هێزیکڕین لە لای هاوولاتی یەکی عێراق لە باشترین حاڵدا لە سێ یەکی تێکڕای هێزی کڕینی هاوولاتی یەکی ئیمپراتۆری عوسمانی کەمتر بوو–چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی–1986–ل 25)) .

کەرکوك لە کۆتایی سەدەی 18ەوە , ڕۆڵی بازرگانی چووە سەر , بازاڕەکانی گەورە بوەوە , بەڵام لە ئاستی موصلدا نەبووە , دیارە لەوکاتەوەی بووە ناوەندی کارگێڕی ناوچەکە , ئەو پلە یەکەمەی لە تاوخ

سەندەوە , پێگەی ئابوری و ڕۆڵی سیاسی چووە سەر . بەڵام هیچ لەم گۆڕانکارییانە , نەیانتوانی بە ئەندازەی دەرهێنانی نەوت , ڕۆڵی خۆیان بگێڕن لە گەشەدان بە شاری کەرکووک .

((کەرکوک تا سەدەی بیستەم لەبەر گەلێك هۆ ڕۆڵی ئابوری نەبوە , موسڵ بە پێچەوانەی کەرکوکەوە (کوردستانی نوێ–ژمارە 3273– 19– 1 – 2004– کەماڵ مەزهەر).

هاتنی ئینگلیز بۆ کەرکووك , سەرەتایەك بوو بۆ هەرەس هێنان بە هەموو دیاردەو شتە کۆنەکان , هەرەس بە نەخشەی شار , بە شێوەی کلاسیکی خان , خان و کاروان , عارەبانچی , حوجرە و مزگەوت , کەواو سەڵتە , هەرەس بە خوێندنی ئاینی و داب و نەریتی کۆن , لە بەرامبەردا شەمەندەفەر و هوتێل و شەقامی بەرین و ئۆتۆمۆبێل و قوتابخانی سکۆلار و ئافرەتی عەل مۆدە و ئەفەندی سەر ڕووت بڵاو بوەوە . دەبینین لە سەرەتاوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پێداویستی خۆیان مەلهاو هوتێل دروست دەکەن , خان نایە توانی پێداویستی ئینگلیزەکان دابین بکات .

((هێزەکانی ئینگلیز ئوتێلی **Resthouse** یان دروست کرد . بە دوایدا لە ساڵی **1925** , ئوتێلی ئەحمەد پالاس لە شوێن ئوتێلی کەرکوکی ئێستا دروستکرا **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بەم شێوەیە دەبینین کەرکوك لە قۆناغی خان خورماوە , گواستییەوە بۆ میوانخانەی ئەحمەد پالاس .

بەهەمان شێوە ئەم گۆڕانکارییانە بواری کەرتی پیشەسازیشی گرتەوە . پیشەسازی لە کەرکوك بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕییوە , لە سەرەتاوە پیشەسازییەکان پێداویستی ناوچەکەیان وەك سندوق و سۆبە و سەتڵ و قاپ و قاچاغ و خم و لباد و لێفەو شمشێر و خەنجەر و چەقۆو .... فاق و پاشان کەل و پەلی کشت و کاڵی وەك شەغرەو داس و گاسن و ..... و چەقۆو و دوکەڵ کێش و .... لە پاڵ قوماش و لباد و کەتان .. دابین دەکرد .

قۆناغی دووەم بەرهەم هێنانی هەندێك کەل و پەلی بەکاربردن بوو لە شاردا , وەك سابون و چوکلێت و لوقم و بەفر و شەربەت و ... .

بەڵام هەرچی قۆناغی سێیەمە کە باڵاترینیانە, بریتی بوو لە قۆناغی دەرهێنانی کەرەستەی خاو , وەك دەرهێنانی نەوت و بەرهەم هێنانی نەوتی سپی و گاز و بەنزین و ... .

لە شاری کەرکوك پیشەسازی مۆدێرن بە کارگەی بەفر دەستی پێکرد , بۆ دابینکردنی ئاوی سارد بۆ هێزەکانی ئینگلیز ودەوڵەمەندەکانی شار.

((لە مانگی تەمووزی ساڵی **1922** کارگەیەکی بەفر دروستکردن لە کەرکوك کەوتە کار (چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی–**1986** ل**62**)) .

دروستکردنی کارگەی بەفر نیشانەی هەنگاونانە بۆ بوون بە کارەبایی کردنی پیشەسازی و هەنگاو نان بۆ بوون بە کۆمەڵگەیەکی بەکاربەر .

هاوکات بەستنەوەی کەرکووك بە شاری بەغداوە , لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە , گەشەی دا بە بازرگانی لە شاری کەرکووك , بەستنەوەی ڕاستەوخۆی بە پایەتەختەوە مەغزای سیاسی و ئابوری خۆی هەیە , ئاسنی هێڵی شەمەندەفەرەکە بوو بە قەڵایەکی دیکە بۆ شارەکە , مەوقعییەتی کەرکووکی لە بەرامبەر شارەکانی ناوچەکە بەرزکردەوە , بوونی هێڵی شەمەندەفەر لەهەر شارێکدا , گەشە بە چالاکی

هاوولاتیان و جوڵەی بازرگانی و گەشە بە بەرهەم هێنان و بەکاربردنیش دەدات . ((لە مانگی ئەیلولی **1925** ڕێگای شەمەندەفەری کەرکوك بەغدا کۆتایی پێهات .ئەمەش کرێکاری دەوێت چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-**1986**)) .

ئەگەر سەیری هێڵی شەمەندەفەری کەرکوك بکەین , لەچاو ئەوەی لە وڵاتانی پێشکەوتوودا هەبووە , دڵۆپەیەك نییە لە دەریایەك , بگرە هەر بە بوون نازمێرێت , پاشان لە ساڵی **1949** کەرکوك بە هەولێر بەسترایەوە , بەمەش هەولێر بەغدا بووە دیلی شاری کەرکوك ((لە کوردستاندا بە مانای هێڵی شەمەندەفەر نییە , ساڵی **1949** هێڵێك لە جۆری مەتری ڕاکێشرا شاری بەغدای بە کەرکوك و هەولێر دەبەستایەوە و درێژییەکەی **433**کم بوو (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی-گواستنەوەو هاتوچۆ –محمد عبدالله عومەر-ل**272**).

((لە دواییدا هێڵێکی دیکەش ڕاکێشرا بۆ بەیەك بەستنەوەی کەرکوك و بێجی و حەدیسە کە **252**کم بوو (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی- گواستنەوەو هاتوچۆ –محمد عبدالله عومەر-ل**272**).

لە دوای بەستنەوەی کەرکوك لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە بە بەغداو هەولێر و بێجی و حەدیسە , هاوکات لە ڕێگای جادەی هاملتۆنەوە(هەولێر- حاجی ئۆمەران) گەشەدرا بە پەیوەندی لەگەڵ ئێران.

((لە ناوەڕاستی دەیەی سیَ یەم دوو پرد دروستکرا بۆ ئەوەی پەیوەندی گەشە بکات هەولێر - ڕەواندز لەگەڵ ئێران , هاملتۆن قیرتاو کرا (کەماڵ مەزهەر – کوردستانی نویَ-ژمارە **3273**).

دەرهێنانی نەوت

لە سەدەی حەفدەهەمەوە(**1639**) عوسمانییەکان بەشێوەی سەرەتایی نەوتییان لە کەرکوك دەردەهێنا , بەڵام ئەو نەوتە هەر بۆ بەکاربەری ناوخۆیی بوو , لە ماڵان و گەرماوەکانی شار . گرنگترین ڕوداو لە مێژووی شاری کەرکوك دا , تەقینەوەی چاڵە نەوتییەکانییەتی , نەك ئاگر بەڵکە ئاڵتوونی لێوە باری .

لە ئازاری **1925**وە کۆمپانیای نەوتی تورکی , قۆرخی دەرهێنانی نەوتی کەرکووکی کرد بە فەرمی . بە دەست بەکار بوونی کۆمپانیای نەوت و دامەزراندنی هەزاران کرێکار لەم کۆمپانیایە , گەورەترین شۆڕش بوو لە مێژووی کەرکووکدا بەسەر بێکاری و هەژاری و نا بازاڕییدا کرا .

((لە سەرەتاوە کۆمپانیای نەوت **50** ئینگلیز و **2500** عێراقی دامەزراند -**منطقة كركوك –محاولات تغيير واقعهاالقومي-د.نوري طالباني-لندن1995ص38**)).

لە دەستپێکدا زۆربەی کرێکاران , لە دەرەوەی ناوچەکەوە هێنران , ئەمەش دەربڕی سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەی ڕژێم بوو بەرامبەر بە خەڵکی شارەکە .

((ساڵی **1925** کۆمپانیای نەوتی تورکیی((دوایی بووبە:عێراقی)) لە ناوچەی کەرکوك دا تەنها **180** کرێکاری هەبوو کە , بە پشکنینی نەوتەوە خەریك بوون .بەڵام لەماوەی ساڵێکدا ژمارەیان گەیشتە

2500كرێكار و پاشان بوو بە 3500 (چینی كرێكارانی عێراق. د.كەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری كردوویە بە كوردی-1986 ل 60)).

((دامەزراندنی دەزگاكانی نەوت لە لیواكەو دەستكردنی كۆمپانیای نەوتی عێراق بە هەڵكەندنی بیر و ڕاكێشانی بۆڕی , بونە هۆی ((دابارینی هەزاران كرێكار و كارزانان , كە بە هەزاران كەسی تری خاوەن پیشەی جیاجیاو وردەبازرگان و فرۆشیار و ئەوانەی بە دوای بژێوی خۆیاندا دەگەڕێن بە دویان كەوتن كەوتن و بەسەر شارە نەوتیەكاندا-بە تایبەت شاری كەركوكدا دابارین (ل8-كەركوك -ژمارە 10-كەركوك لە مەوسوعەیەكی عێراقی ساڵی 1947دا-د.نوری تاڵەبانی).
دامەزراندنی 3500 كرێكار لە كۆمپانیای نەوتی كەركوك , بە مانای هەمان ژمارە خێزان ژیانیان لە ڕێگەی كۆمپانیاوە دابین دەبێت لە شاری كەركوك , ئەمانە خۆیان و خێزانەكانیان دەبنە بەكاربەر لە بازاڕدا , پێداویستیەكانی ڕۆژانەی خۆیان لە بازاڕی شارەكە دابین دەكەن , بەمەش بازاڕ دەبوژێتەوە و گەشەدەكات , لێشاوی دراو دێتە بازاڕەوە , خەڵك دەوڵەمەند دەبێت .
كرێكارە لادێییەكانیان لە شاردا نیشتەجێ دەبن , ئەوانەی لە شارەكانی دیكەوە بۆی هاتوونە , بار دەكەن بۆی , قوتابخانە و نەخۆشخانە و نانەواخانە و .... نوێیان پێویست دەبێت , بەمەش شار وەك بازاڕ , ژمارەی دانیشتووان , قەبارە , كارگێڕی و خزمەتگوزاری گەشەدەكات , سەرباری گەشە بە ئاسۆی ژیان لە شارەكە دەدات , دوارۆژی ژیان لە شار بە گڕی نەوتەكەی بابەگوڕگوڕ ڕۆشن دەبێتەوە .
دەرهێنانی نەوت لە كەركوك , سەرباری ئەوەی مەوقیعەتی كەركووكی لە ڕوی جیوئابوری وجیوسیاسییەوە بەهێز كرد , هاوكات بووە هۆكاری پەیدا بوونی كار لە شاردا , كە لە ڕابردووی خۆیدا بێ وێنەبووە.
لە دوای ئەم مێژوەوە , جێگەو ڕێگەی كەركوك چووە سەر , نەك تەنها بازاڕی ناوچەكە بوو , بەڵكە دەبینین دەبێتە ناوەندی ڕۆشنبیری و تەندروستی ناوچەكەش , كرێكارانی خانەقین , كە پێشتر كەمترین پەیوەندی بازرگانی و كارگێڕییان لەگەڵ كەركوك هەبووە , كرێكارانی نەوتیان بەهۆی كۆمپانییای نەوتەوە ڕاستەوخۆ پەیوەندیان دەبێت بە نەخۆشخانەی كەركووكەوە .

((ساڵی 1926 كرێكارانی نەوتی خانەقین دەچوون بۆ نەخۆشخانەی كەركوك چینی كرێكارانی عێراق. د.كەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری كردوویە بە كوردی-1986 ل78)).

دەسەڵاتداری لە سەرەتاوە بەهۆی كۆمەڵێك هۆكارەوە بەشی زۆری كرێكارانی كۆمپانیای نەوتی كەركووكیان لە دەرەوەی شارەوە هێنا , تەنانەت لە دەرەوەی وڵاتیشەوە , دەبینین كۆچكردووان بۆ كەركوك بەشی زۆریان ناسنامەی ئاینیان كریستان و صوبییە .

پاش كردنەوەی بۆڕییە نەوتییەكانی كەركوك لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست , گەشەی بە پیشەسازی نەوت دا .

((له کۆتایی 1934 ەوە نەوت نێردرایە دەرەوە , لە ساڵی 1935 بۆڕی نەوتی کەرکوک–حیفا کرایەوە – **منطقة كركوك –محاولات تغيير واقعهاالقومي-د.نوري طالباني-لندن1995 ل39)).**

((ساڵی 1935 نزیك 4 ملیۆن بەرمیل نەوت نێردرایە دەرەوە , لەو ساڵەدا عێراق هەشتەم وڵات بوو لە بەرهەمهێنەرانی نەوت **- منطقة كركوك –محاولات تغيير واقعها القومي- د.نوري طالباني-لندن1995 ص 39**)). ساڵ بە ساڵ هێزی ناردەی نەوت لە کەرکوك دەچووە سەر , بەمەش ژمارەی بۆڕییەکان زیادی دەکرد .

((لە ساڵی 1934 هێڵی نەوتی 12 ئینجی بۆ تەرابلس و حەیفا دروست کرا , لە 1949 هێڵێکی دیکەی 16 ئینجی بۆ تەرابلس و لە 1952 هێڵێکی 30 ئینجی بۆ بانیاس , ئەوەی حەیفا لە 1948 ەوە ڕاوەستا **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص103)**.

کەرکووك ماوەی زیاتر لە نیو سەدە , گیرفانی سەرجەم خەڵکی عێراق بوو , داهاتی عێراق لە ڕێگەی بۆڕییە نەوتەکانی کەرکووکەوە دابین دەکرا ((چاڵگە نەوتییەکان کەرکوك لە نێوان ساڵەکانی 1927–1974 پتر لە 70,2٪ نەوتی عێراقیان بەرهەم هێناوە (سەنتەری برایەتی –ژمارە 20 – هاوینی 2001– کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر ڕاگوێزانی کورد لە کەرکوك و بەعەرەبکردنی –پرۆفیسۆر د.ئازاد نەقشبەندی –ل25)).

ساڵی 1934 بەرهەمی نەوتی کەرکوك 0,96 ملیۆن تەن بوو , لە 1947 بووە 4,40 ملیۆن تەن ,لە 1957 گەیشتە 11,65ملیۆن تەن(کەرکوك ژمارە 22 و 23 ل95–96).

نەوت جگە لەوەی پێویستی بە کرێکارە , هاوکات ئەندازیار و میکانیك و شۆفێر و حەرەسیشی دەوێت , هەروەها پێویستی بە ژێرخانێکی پێشکەوتوو هەیە , لەوانە وزەی کارەبا , ڕێگاو بانی بەرین , پەیوەندی و گواستنەوەی پێشکەوتوو .

بوونی ئەم توێژانەی ئاماژەمان پێیان دا لە شاردا , جێگەو ڕێگەی چینی ناوەند بەهێز دەکات , چینی ناوەندیش سەرچاوەی گەشەی هەمەلایەنەی شارن , سەرچاوەی هەموو تەرز و مۆدێلێکی نوێن .

جگە لەوەی ئاو ئاوەدانییە , لەم سەردەمەدا کارەبا ڕۆڵی کەمتر نییە لە ئاو بۆ ئاوەدانی , بوونی کۆمپانیای نەوت لە شارەکە , هۆکارە بوو بۆ بەهێزکردنی بەرهەم هێنانی کارەبا لە شار .

((ساڵی 1945 وێستگەیەکی کارەبای نوێ دروستکرا , توانای بەرهم هێنانی وزەی کارەبای زۆر زیاتر بوو لەوەی یەکەم . وێستگەی کارەبا بڕ بڕە پشتی کێڵگەی نەوتە **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص123).**

هەنگاوێکی دیکە لە کاریگەری نەوت لەسەر گەشەی شار , نیشتەجێکردنی کرێکار و کارمەندانی کۆمپانییای نەوت بوو لە کەرکووك , لە گەڕەکی مۆدێرنی عەرەفە , کە بە مۆدەیەکی نوێی ڕۆژئاوایی

نەخشەی خانووەکان داڕێژراوە , سەرباری باخچە دڵگیرەکانی خانوەکان و باخچەی گشتییەکەی خۆی , کە تا ئێستاش بە پێشکەوتووترین گەڕەکی شار دەناسرێت لە کەرکووک ((ساڵی **1952** ەوە بۆ **1955** ژمارەی **341** خانوو لە عەرەفە دروستکرا (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 53).**

ئەم گەڕەکەش دوایی بەرینتر بووەوە , پێویستی بە شارەوانی , یانە , قوتابخانە , کلێسە , نەخۆشخانە , باخچەی مۆدێرن , گۆڕەپانی فوت بۆڵێن ....هەیە .

هاوکات کۆمپانیای نەوتی باکور کەبارەگاکەی لەکەرکووک بوو , دەزگایەکی کارگێڕی گرنگ و گەورە بوو , دەیان و زیاتریش فەرمانبەر کارییان تێیدا دەکرد , تەنانەت لە سیاسەتی وڵاتیشدا ڕۆڵی کارا و دیار و گرنگی هەبوو .

پەروەردە لە کەرکووک

لە دوای ساڵی **1900** خوێندنەوەو نووسین زیادی کرد لە عێراقدا , پەیدابوونی خوێندنی سکۆلار هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ گۆڕانکاری ڕیشەیی لە شێوازی ژیان و پێکهاتەی شار و گەشەکردنی چینی ناوەند .. , هەرچەندە ڕێژەی خوێندن لە کەرکووک زۆر لە خوار عێراقەوە بوو .

گرنگترین قوتابخانە سکۆلارە سەرەتاکانی شاری کەرکووک بریتی بوون لە : ((قوتابخانەی شاترلو – قوتابخانەی مەرکەزی – قوتابخانەی قەڵا – قوتابخانەی ئیسرائیلی – قوتابخانەی کلدانی – قوتابخانەی بلاخ – قوتابخانەی ئاوچی کچان – قوتابخانەی تاهیرە – قوتابخانەی شەرقییە لە هەرە قوتابخانە کۆنەکانی شاری کەرکوک (قوتابخانەی ئیمام قاسمی سەرەتایی ئیمام قاسم **1- 10 – 1934** – گۆران فەتحی – کوردستانی نوێ – ژمارە **3244** – **18-4-2004**).

کەرکووک نەك تەنها قوتابخانە , بگرە لە سییەکانەوە قوتابخانەی ساوایانیشی تێدا هەبووە ((ڕەوزە لە ساڵی **1936** لە کەرکوك هەبووە , **63** قوتابی هەبوە (باسەڕە ژمارە **2** بەرواری **7-5-2003** محەمەد عەبدوڵڵە کاکەسور).

هەروەها لە بیستەکانەوە , کەرکووک چەندین پەرتوکخانەی تێدا هەبووە ((
کتێبخانەی ئەمەل لە ساڵی **1926** دامەزراوە خاوەنی محەمەد حەبیب , کتێبخانەی عەصری لە ساڵی **1930** دامەزراوە خاوەنی عەباس حلمیی , کتێبخانەی ئەلتەرەقی لە ساڵی **1933** دامەزراوە و خاوەنەکەی مەلا حەمەدەمین عەصری بوو (**مكتبات كركوك - نجاة محمد اوغلو**). (کتێبە میللییە تورکمانییەکانییان چاپ دەکردەوە) **(مكتبات كركوك - نجاة محمد اوغلو)**. **لە** ((ڕاستیدا محەمەد ئەمین عەسری خزمەتێکی زۆری بە ئەدەبی کوردی کردووەو ژمارەیەك ئێجگار زۆر پەرتووکی کوردی چاپ کردووە , بۆ خۆشی کورد بووە)).

گرنگترین کار لەم بواری کتێبخانەدا کردنەوەی کتێبخانەی گشتی شارە , بوونی کتێبخانەی گشتی لەهەر شارێکدا , سیمای ڕۆشنبیری و فەرهەنگی شار دەر دەخات , قۆناغێکیشە بۆ نمایشکردنی زۆربوونی ژمارەی خوێندەواران لە شار .

((کتێبخانەی گشتی کەرکوك لە ساڵی **1931** دروستکرا **(مكتبات كركوك - نجاة محمد اوغلو)**.

((ئەم کتێبخانەیە لە ساڵی **1937** دروست کراوە , لەسەر پانتایی زەویەکی فراوان کە تەرزی بیناکارییەکەی تێکەڵاوە لە هونەری بیناکاری ئیسلامی و هونەری بیناکاری کاریگەری ماوەی هاتنی ئینگلیزەکان .... زەوی ئەم کتێبخانەیە لە لایەن (سەید ئەحمەدی خانەقاوە) پێشکەش کراوە بۆ دروست کردنی کتێبخانە بەرامبەر ماوەیەکی دیاری کراو , کە بەڕێوەبەری کتێبخانەکە لە لایەن ماڵی (سەید ئەحمەد)ەوە دەست نیشان بکرێت و کورد بێت –کەرکوك – ژمارە **23–22** – ل**138**سمكۆ بەهرۆز – مێژووی هونەری بیناکاری ....).

گۆڕانکاری لە بواری فەرهەنگدا لە شاری کەرکووك تەنها بە کتێبخانەوە نەوەستا , سەرباری ئەوەی لە ساڵی **1911** ەوە ڕۆژنامە لە کەرکووك دەرکرا کە دواتر لەسەری ڕادەوەستین , لە چلەکان سینەماش هاتە شارەوە , بوونی سینەما تێکشکاندنی ئەو شورایە بوو ڕێگەی لە بینینی جیهانی دەرەوەی سنوورەکان دەگرت , لە ڕێگەی سینەماوە وێنەیەك لە ژیان و پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا هاتە ناو وڵاتەوە , جەماوەر لە شێوازی ژیان , ئاستی پێشکەوتن , پەرەگرتنە ئابوورییەکان , شێوەی شارەکان و ئاپارتمانە بەرزەکانییان بە چاوی خۆیان بینی , بازاڕە قەشەنگە ڕوناکەکان لە سینەماوە ئاوی لە چاو دادەهێنا , ئەوەی لە ڕۆژئاوا دەگوزەرا سینەماو تەلەفزیۆن هێنایانە ناو شارەوە , خستیانە بەردەست نوخبەی خوێندەوار و دەوڵەمەندی شار , تەنها ئەوەندە ما بیر لەوە بکەنەوە چۆن لاساییان بکەنەوە .

((ساڵی 1940 سینەما غازی دروستکرا , لە نزیك پردی بەردین (شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ئيلاف 14-7 - 2005).

کەرکووك لەو ماوەیەدا , گۆڕانکاری ڕۆشبیری , ئابوری , سیاسی کۆمەڵایەتی گەورەی بەخۆوە بینی , چینی ناوەند کە پاڵەوانی مۆدێرنتەکردنی شار و شارنشینییە ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارەیان لە بەرزبوونەوەدا بوو .

ئەگەر چاوێك بە ئامارەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدە بخشێنین , دەبینین کەرکووك هەنگاوی زۆری ناوە لەم بوارەدا .

بەگوێرەی شەمسەدین سامی , وەك پێشتر ئاماژەمان پێیداوە **7** قوتابخانەو یەك ڕوشدیە لە کەرکوکدا هەبووە لە ساڵی **1896** , وەلێ بە گوێرەی ساڵنامەی عوسمانی ساڵی **1892** کە نصرەت مەردان بڵاوی کردۆتەوە , کەرکوك **15** قوتابخانەی سەرەتایی و **1** ناوەندی تێدا هەبووە , بەڵام ساڵنامەی موصڵ باس لە **15** قوتابخانەو یەك ڕوشدییە دەکات لە ساڵی **1892** , کە نەجات کۆپرێئۆغلو بڵاوی کردۆتەوە .

لەسەرجەمەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە ژمارەیەك قوتابخانەی باش لە کەرکووکدا هەبووە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە .

دوای نیو سەدە لەو مێژووە, دەبینین ژمارەی قوتابی و قوتابخانەکان بەم شێوەیە لە شاری کەرکوك زیاد دەکەن ((لە ساڵی **1947** لە لیوای کەرکووك **69** قوتابخانە ,**6700** قوتابی هەبووە , لە وانە **11** قوتابخانەی کچان , **1** دواناوەندی کوڕان ,**1** ناوەندی کچان ,**1** پیشەسازی . دیارە بەشێك لەو قوتابخانە کەوتونەتە قەزاو ناحییەکانەوە کە لە ئامارەکان پێشوودا ئاماژەیان پیّ نەدراوە)).

وەك دەبینین گۆڕانکاری گەورە ڕوی داوە لە ژمارەی قوتابخانەکان و پلەو شێوە شییان , پەیدا بونی قوتابخانەی کچان و ئامادەیی پیشەسازی , گرنگترین دەسکەوتن لە بواری پەروەردەدا بۆ شاری کەرکووك , لە ماوەی ئەو نیو سەدەیەدا .

لە چلەکان کەرتی پەروەردە گەشەیەکی بەرفراوانی بەخۆوە بینی , کار و کارگێڕی لە شارەکە بەرین ببوەوە , پێویستییان بە دەرچووانی کەرتی پەروەردە هەبوو , هیچکە دەرچووانی حوجرەکان نایانتوانی وەڵام بە پێداویستی سەردەم بدەنەوە .

لە ساڵانی خوێندنی **1947** , تەنها **1** قوتابخانەی ئامادەیی کوڕان لە کەرکوکدا هەبووە(ئامادەیی کچان نەبووە) , ((لە **1947-1948** و **1948-1949** ژمارەیان گەیشتە **2** قوتابخانەی ناوەندی کوڕان و **1** قوتابخانەی ناوەندی کچان, لە ساڵی **1949-1950** بوو بە **4** قوتابخانەی ناوەندی کوڕان و **1**ی کچان , لە **1950-1951** بوو بە **5** کوڕان و **1** کچان , لە **1952**ژمارەی قوتابخانەی ناوەندی و ئامادەیی وەك خۆی بە نەگۆڕی ماوەتەوە (**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 132- 133**).

بەڵام قوتابخانەی سەرەتایی کوڕان و کچان و ژمارەی قوتابیانی هەردوو ڕەگەزەکە بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

ساڵ	ژ.ق. کوڕان	ژ.ق.کچان	قوتابی کوڕ	قوتابی کچ
1948-49	61	12		
49-1950	62	13	6986	2186
1950-51			7162	2180
1952	63	13	7746	51-2380

هەرچی ژمارەی گشتی مامۆستایانی ئامادەیی و ناوەندییە لە شاری کەرکووك بەم شێوەیەی خوارەوە بوو ـ:

ساڵ	مامۆستای پیاو	مامۆستای ژن
1945-1946	16	6
1946-1947	18	6
1947-1948	23	5
1948-1949	26	7

1950–1949	29	7
1951–1950	42	8
1952=1951	45	16

(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 122).

ژمارەی قوتابیانی ئامادەیی و ناوەندی کوڕان و کچان ، بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

ساڵ	ئامادەیی ک	ئا کچ	ناوەندی کوڕ	نا کچ
1947	131	هیچ	372	86
1948	144	هیچ	436	110
1949	150	هیچ	608	150
1950	174		732	210
1951			945	237

((المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص121).

ژمارەی مامۆستایانی سەرەتایی کوڕان و کچان بەم شێوەیەی خوارەوە بوو :

ساڵ	پیاو	ژن
1947	205	86
1948	235	66
1949	247	100
1950	261	104
1951	301	127

ئاماری گشتی قوتابخانە ، پۆل ، مامۆستا ، قوتابیانی کچ و کوڕ ، لە ساڵی خوێندنی 1955 -1956 دا بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

قوتابخانە	ژ قوتابخانە	ژ پۆل	ژ مامۆستایان	ژ قوتبیان
سەرەتایی کوڕان	41	280	280 پ	8626 ك
سەرەتایی کچان	15	81	81ژ	2129ك
قوتابخانەی احداث	14	81	12پ 74ژ	641پ 1723ژ
قوتابخانەی س لادێ ك	33	135	99پ	2289 ك
ق احداث لە لادێ	2	9	6	147ك 11ژ
ق س اهلی کوڕان	5	32	49پ 3ژ	882ك 143ژ
ق الاحداث اهلي	3	18	17ژ	307ك 242 ژ
ق هێڵی شەمەندەفەر	2	9	5پ	137 پ 30ژ
کۆی گشتی	115	622	451پ 175ژ	13029 ك 4279ژ (ئافرەت)

(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - 86).

ئەم پێشکەوتنە لە کەرتی پەروەردە , کە دەستپێکی گەشەسەندنە لە هەر کۆمەڵگەیەکدا , بە ئاستی پێویست و خوازراو نەبووە , لە لایەن دەوڵەتەوە بودجەی پێویستی بۆ دابین نەکراوە , وەك لێرەدا لەم نامەیە دەبینین :

((خەرجی کەرتی پەروەردە لە بوجەی ساڵی **1957 – 1958** بڕی **404500** دیناری دەوێت , کەچی تەنها **380000** دیناری بۆ تەرخان کراوە , بۆ ساڵی **1958 – 1959** پڕۆژەیەك بە **487798** دینار پێشکەش کراوە (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 138**).

بە زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , بە تایبەت بەرزبونەوەی ڕێژەی لە دایك بوون و دابەزینی ڕێژەی مردن , ژمارەی منداڵانی کەمتر لە **15** ساڵ زۆر چووە سەر (ساڵی **1957** نێوەندی لە دایك بوون **37000** بووە , مردن **4,8** هەزار بووە –کەرکوك **23–23**– بایەخی جیۆپۆلەتیکی ... پشتیوان حسێن و کارزان ئیبراهیم ساڵەح –**2004–2005**–ل**18–21**) , ئەمەش لە ئەنجامی چاك بوونی کەرتەکانی تەندروستی و پەروەردە و باش بوونی خۆراکی هاووڵاتیان و نەمانی سەردەمی گرانییەکان و لەبرسان بە کۆمەڵ مردنەکانە , بۆیە داواکاری لەسەر دروستکردنی قوتابخانە زیادی کرد ((پێداویستی قوتابخانە زیادی کرد , داوا کرا **34** قوتابخانە لە ناو شار و قەزاو ناحیەکان دروست بکرێت لەوانە **2** لە شۆڕجە (کوڕان وکچان) و **1** لە هەریەك لە گەڕەکەکانی ئیمام قاسم و شاترلوو صاری کەهیە (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 130**).

((بەگوێرەی ئاماری **19–10–1947** لە کۆی **286005** کەسی دانیشتوی کەرکوك **21384** کەسی خوێندەوارە . لە عێراقیش لە کۆی **4816185** , **3319469**ی نەخوێنەوارە (**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء -ص47).**

بەم شێوەیە دەبینین لە سەرجەم لیوای کەرکوك , خوێندەواری ڕێژەی تەنها **7,476**٪ بووە , لە عێراقیش ڕێژەی خوێندەواری **31,17**٪ بووە , لێرەوە جیاوازی نێوان ڕێژەی خوێندەواری لە لیوای کەرکوك و هەموو عێراقمان بۆ دەردەکەوێت , کە کەرکوك زۆر لە خوار ئاستی عێراقەوە بووە .

هاوکات بەهۆی گەشەکردنی کەرتی پەروەردە لە شاردا , بۆ دابینکردنی شوێنی ژیان بۆ مامۆستایان , دەوڵەت هەوڵی دروستکردنی خانووی داوە بۆ مامۆسایان , نموونەیەك لەمە ((**16** خانوو بۆ مامۆستایان دروستکرا (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 127).**

بەرهەمی کشت و کاڵ و ئاژەڵداری

گۆڕانکاری لە هۆیەکان و پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان لە کەرتی کشت و کاڵ , هۆکاری سەرەکییە بۆ گەشەی ڕێژەی شارنشینی لە هەر وڵاتێکدا , شار دژ بە لادێیە , بە گەشەی هەریەکەیان ئەوی دیکە دەپوکێتەوە , کەرەسەی سەرەکی گەشەی ڕێژەی شارنشینی , هاووڵاتییانی لادێیە , ئەو هاووڵاتیانەی

ملی ڕێگای شار دەگرنە بەر بۆ درێژەدان بە شار و گەڕان بە دوای بەهەشتێکدا لە ئێش و ئازاری سستەمی دەرەبەگایەتی و ڕەنج و مەینەتییەکانی ناو کێڵگەکانی کشت و کاڵ و برسێتی و بێکاری ڕزگاریان بکات .

لە قۆناغی گۆڕان لە پەیوەندی بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی بۆ سەرمایەداری , بەکارهێنانی ئامێرە پێشکەوتوەکانی بەرهەم هێنان لە کەرتی کشت و کاڵ دەچێتە سەر لە ڕوی چەندایەتی و چلۆنایەتییەوە , ئەمەش دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی بەکارهێنانی کرێکار , بەمەش ژمارەی بێکارانی لادێ دەچێتە سەر . بۆ درێژەدان بە ژیان , و پەیداکردنی پاروی ڕۆژ , سوپای بێکارانی لادێ کۆچ دەکەن بۆ شار بۆ پەیدا کردنی بژێوی ژیان .

بۆیە ناتوانرێت قسە لەسەر هۆکاری کۆچکردن بکرێت , بێ دەستنیشانکردنی گۆڕانکاری لە پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان .

کەرکوك لە دوای ڕومادی و موصڵەوە دەهات لە ڕوی ڕوپێوی خاك لە عێراقدا , سەرباری ئەوەی بەشی زۆری خاکەکەی ڕەقەن و بە پیت و تەختاییە و بە کەڵکی کشت و کاڵ دێت .

هاوکات پەیوەندی زاڵمانەی دەرەبەگایەتی لە شاری کەرکوك لە ترۆپکدا بوو , لە کوردستاندا بەرزترین پلەی خاوەندارییەتی دەرەبەگایانەی زەوی لە کەرکوکدا بوو , بۆیە هەر گۆڕانکارییەك لەپەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان , هەر چاکسازییەك لە بواری یاسای چاکسازی کشت و کاڵی و بەکار خستنی ئامرازی نوێ لە بواری بەرهەم هێناندا , ڕاستەوخۆ کاردانەوەی لەسەر ژیانی جوتیارانی هەژاری دەڤەری کەرکوك دەبوو :

((لیوای کەرکوك لە ڕووی ڕوپێوی خاك , لە دوای ڕومادی و موصڵ گەورەترین ڕوپێوی خاکی هەبوو لە عێراقدا , بە گوێرەی ئاماری ساڵی **1951** , ڕوپێوی خاکەکەی **20355** کم**2** , ڕوپێوی زەوی کشت و کاڵییەکەی **8,562** کم**2** , ژمارەی خاوەندارانی زەوی **7409** کەس بوو , ڕێژەی ناوەندی موڵکدارییەتی زەوی لە کەرکوك بۆ هەر خاوەندارێك **462** مشارەو **116** هکتار زەوی بوو , ئەم ڕێژەیەش بەرزترین پلەی خاوەندارییەتی دەرەبەگایەتی زەوی هەبوو لە عێراقدا , لە دوای شاری عەمارە و کوت و ناسریەوە . هەولێر بە بوونی خاوەندارییەتی دەرەبەگانەی زەوی ناسراوە , دەچی هەر مەلاکێك تەنها **130** مشارەو و **23** هکتار و سلێمانی هەر مەلاکێك **61** مشارەو و **15** هکتار زەوییان بەر دەکەوت **(جغرافیة العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- ص 273-** لە سەردەمی شۆڕشی **1958** چاپکراوە).

گەورەترین خاوەندارانی زەوی لە لیوای کەرکووك , مەلاکە کوردەکان بوون , جگە لە مەلاکە کوردەکان , لە لیوای کەرکووکدا هیچ مەلاکێکی نەتەوەکانی دیکە لە لیستی گەورە خاوەندارانی زەوی نابینین .

ئەمەش دوو لایەنی هەیە , لە لایەکەوە دەربڕی ئاستی چەوساندنەوەی جوتیارانی کوردی ناوچەی کەرکووکە , لە لایەن شێخ و کوێخا و بەگ و دەرەبەگە کوردەکانی کەرکووکەوە , لە لایەکی دیکەوە کوردەکان بۆ خۆیان خاوەنداری زەوی ناوچەکە بوونە لە لیوای کەرکووك , خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکەن , بۆیە لە یەکلاکردنەوەی ناسنامەی شارەکە دەبێت ئەم خاوەندارییەتییە لەبەرچاو بگرترێت , سەرباری گرنگی خاوەنداری ئەو زەوییانەی کە نەوتییان تێدا دەرهێنراوە .

((هەشتەم مەلاك لەعێراق سەید ڕۆستەم سەید محەمەد كاكەیی بوو لە كەركووك , خاوەند **191039** دۆنم زەوی بوو . شێخەكانی تاڵەبان خاوەند **137163** دۆنم زەوی بوون , بە پلەی **11**هەمین دەهاتن لە ڕیزی گەورە خاوەندارانی زەوی لە عێراق , بابانییەكان **81353** دۆنم زەوییان لە كەركووك و دیالەو حلە بەدەستەوە بوو , سەید ئەحمەد خانەقا **42351** دۆنم زەویی هەبوو , ئەمانە لە ڕیزی **47** مەلاك دەهاتن لە عێراقدا , كە هەر یەكەیان لە **30000** دۆنم زەوی زیاتریان هەبووە , لە هەرە گەورە مەلاكانی عێراق بوون (**الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق - نصير سعيد الكاظمي - ص178-179**).

چەوساندنەوەی هەمەلایەنەی جوتیاران , لە لایەن ئاغا و شێخ و كوێخا و بەگەكانی كەركووكەوە , ژیانی لێیان تاڵ كردبوو . جوتیاران بە دوای هەلێكدا دەگەڕان ڕزگارییان بێت لەو دۆزەخە   , بۆیە دەبینین كاتێك پاشایەتی دەڕوخێت , جوتیارانی كەركووك بە لێشاو ڕوو لە شار دەكەن و لە گەڕەكی كۆماری لە كەناری شار دەگیرسێنەوە , هەروا بەشی زۆریان لە ڕووی سیاسییەوە حیزبی شیوعی هەڵدەبژێرن وەك وەڵامدانەوە بەرامبەر بە چەوساندنەوەی ڕابردوو , لە قۆناغی دواتریشدا زۆربە پەیوەست دەبن بە كۆمەڵەوە ((ئاغاكان هۆكارێكی كۆچی جوتیاران بوون (**نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية - ص75**).

پاش ئەوەی شار لە ڕووی ئابورییەوە چالاك بوو , دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی لە لادێ بەرەو لاوازی چوو , شارەكان بوونە شوێنی جموجۆڵی سیاسی , هەر كە بە ئاستەم جوتیاران هەلیان بۆ ڕێك كەوت , لادێیان بەجێ هێشت و بەرەو شار كۆچیان كرد , لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەوە كۆچ ڕوو لە شار بەرەو بەرزبونەوە چوو ((كۆچ لە لادێوە بۆ شار لەساڵی **1947** ەوە چووە سەر (**نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوث والدراسات العربية - ص75**).

هێنانی ئامرازی نوێی بەرهەم هێنان لە كەرتی كشت و كاڵ , بۆ ناو بازنەی بەرهەم هێنان لەم كەرتە , بەڕادەی سەرسوڕهێنەر بەكارهێنانی هێزی كاری دەستی جوتیارانی كەمكردەوە , ئەمەش بووە هۆی بێكاركردنی جوتیارانی بێ زەوی لە لادێ , پانتاییەك بۆ جێگەیان لە بازنەی بەرهەم هێنان لە لادێ نەمایەوە , بۆیە تاكە ئەلتەرناتیفیان شار بوو بۆ فرۆشتنی هێزی كار .

لە چلەكان بە دواوە , وردە وردە كەلوپەلی كشت و كاڵی پێشكەوتوو هێنرایە ناو عێراق و كەركووكەوە , یەكێك لەوانە , ترۆمپای ئاوە , كە ڕۆڵی كارا دەگێڕێت لە بواری كشت و كاڵ و پێشخستنی ئاودێریدا .

ساڵ	1950-49		51-50		52-51	
	ژماره	هێز	ژماره	هێز	ژماره	هێز
كركوك	3	44 ئەسپ	11	237 ئەسپ	13	254ئەسپ
عيراق	3593	131139	3775	142107	4069	156874

(**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 232**).

هەرچی ماشین و كەلوپەلی كشت و كاڵییە , لە كۆتایی چلەكانەوە هاتە كەركووكەوە , بوونی ماشین و كەل و پەلی كشت و كاڵی سەرباری ئەوەی ڕۆڵی كاریگەر لە بەرهەم هێنانی كشت و كاڵدا دەگێڕێت و شوێنی كاری دەستی جوتیاران دەگرێتەوە , هاوكات پەیوەندی شار و لادێ بەهێز دەكات بە یەكەوە ,

هەروەها جوڵە بە بازرگانی دەدات , جوتیاران هان دەدات بەروبووم بۆ بازاڕ بەرهەم بهێنن , بە تایبەت ئەو بەروبومانەی جاران بەرگەی ڕێگەی کەروباریيان ناگرت :

جۆر	ساڵ	ژمارەی لە کەرکوك
لاندرۆڤەر	1950	هیچ
---	1951	1
---	1952	1
جێبی کشتوکاڵی	1951	2
----	1952	2
ئامێر هەڵکەندن		هیچ
بەزارە		هیچ
دەڕاسە		هیچ
خەرماشە	1952	3

(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 221).

ناوچەی کەرکووك جگە لەوەی ناوچەیەکی کشت و کاڵی گرنگ بوو لە عێراق , هاوکات لە ڕوی سامانداری ئاژەڵیشەوە دەوڵەمەند بوو , جگە لەوەی پێداویستی خۆی لە شیر و گۆشت و خوری و پێستە دابین دەکرد , لێشی زیاد دەبوو :

	1950-1951	1951 - 1952
مانگا	2315	2760
مەڕ	42872	45453
بزن	38865	28811
عێراق: مانگا	108208	98739
مەڕ	785650	835291
بزن	220525	212496

(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 228).

کەرکوك نەك توانیوییەتی پێداویستی خۆی دابین بکات لە بەروبوومی ئاژەڵ و پەلەوەر , بەڵکە بەشێك لە شارەکانی دیکەی کوردستان و عێراق پشتییان بە بەرهەمیەکەی بەستووە .

بەرهەمی هێنانی شیر لە لیوای کەرکوك بەم شێوەیە بووە :

ناوچە	هەزار لتر	کاربردی ناوخۆ	بڕی بۆ ڕۆن و پێداویستی دیکە
ناوەندی کەرکوك	75	50	25

پردێ	400	100	30000
كفری	50	20	30
قەرەتەپە	18	12	6
چمچماڵ	500	90	410
خورماتوو	500	250	250
كۆ	1543000	522000	1021000

(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 95).

بەهۆی ئەوەی توانای بەكاربەری هاوولاتیان چووە سەر , بۆیە نرخی ئاژەڵ و پەلەوەر لە بازاڕ زیادیكرد.

مەڕ	4 دینار
بزن	2,5 دینار
مانگا	15
گۆلك	4,5
گوێدرێژ	2
مریشك	0,250
مریشكی ڕۆمی	0,550
گا	35

(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص96).

گەشەكردنی كەرتی پیشەسازی

لە كۆتایی دەیەی نۆی سەدەی نۆزدەدا , لە كەركووك جگە لە 15 ئاشی ئاو , 1282 دوكان , ژمارەیەك دوكانی تەنەكەچی و ئاسنگەر و دارتاش .... شوێنگەیەك بۆ دروستكردنی قوماش و یەك بۆ كەتان و یەكیش بۆ داو , لە پاڵ خمچی و زێڕەنگەر , هیچی دیكە لە شاردا نابینرا , لە ناو كریستانەكانیش دروستكردنی شەراب و ئارەق هەبووە .

بەڵام لە چارەكی یەكەمی سەدەی بیستەوە , سەرباری كۆمپانیای نەوت لە كەركووك , وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا , كە هەزاران كرێكار كاریان تێیدا دەكرد , دەیان كورەخانەی بەرهەم هێنەری گەچ و قایە شكاندنیش هەبوون , كە سەدان كرێكار لە ناخۆشترین هەلومەرجی كاركردندا كارییان تێیدا دەكرد, بە دوایدا كۆمەڵێك پرۆژەی بچوك و مام ناوەندیش هاتنە ئاراوە , ڕۆژ بە ڕۆژ ئەو پرۆژانە لە زیاد بووندا بوون : ((لە ساڵی 1954دا لە لیوای كەركوك 1328 پرۆژەی پیشەسازی هەبووە , 3527 كرێكار

كاريان تێدا كردووه , **172000** دینار هەقدەستی ساڵانەی كرێكارەكانی بووه , داهاتی گشتییان **2,086,000** دینار بووه

-(**جغرافية العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- ص 325-** لە سەردەمی شۆڕشی **1958** چاپكراوە).

وەلێ كرێكاران لە هەلومەرجێكی زۆر سەخت و نا لەباردا كارییان دەكرد هیچ یاسایەك نەبوو داكۆكییان لێ بكات , سەرباری ئەوەی كرێی كاریان زۆر لە خوار بوو ((ڕۆژانەی كرێكاری زیاتر لە **16** ساڵ تەنها**250** فلس بوو , بەڵام كەمتر لە **16** ساڵ **180** فلس بوو (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 70**).

كۆچبەرانی كورد لە لادێوە دەهاتنە شارەوە , ژیانێكی پڕ مەرگەسات چاوەڕوانیان بوو , هەلی كاركردنیان لە ئاستێكی زۆر لەخواردا بوو , كەناسی , حەمباڵی , دەست فرۆشی , كرێكاری بیناو كورەی گەچ , شاگردی , باخەوانی , فەڕاشی , حەرەسی .... .. یان دەكرد , سەرباری ئەوەی لە گەڕەكە هەژارنشینەكانی كەنار شار , خانوی كرێی بچوك و خراپیان دەگرت , زستان لەبەر تكەی باران و هاوینانیش گەرما , خێزانی گەورە لە هۆدەیەكدا , كە جاری وا هەبوو لە چەند خێزانێك پێك داهاتن , هەموو پێكەوە دەژییان .

ئەم هەلومەرجە خراپەی ژیانی كرێكاران و زەحمەتكێشانی كوردی كەركووك بوو وای كرد , یەكێك لە نەبەردە چینایەتییە گەورەكانی مێژووی عێراق لە كەركووكەوە كڵپە بسێنێت , نزیك بە شەش یەكی دانیشتووانی ئەوسای شار بەشداربوون تێیدا ((لە خۆپیشاندانی **12-7-1946** گاورباخی كەركوك زیاتر لە **10000** كەس بەشدارییان كرد (**مذكرات -يوسف حنا يوسف -ابو حكمت ص38).**

بازرگانی لەگەڵ دەرەوە چووە سەر , ئەمەش وای كرد كەرتی گواستنەوەو گەیاندن و پەیوەندی گەشە بكات ((بازرگانی دەرەوە گەشەی كرد لەگەڵ ئەوروپا , پۆست و برقیە هاتە ئاراوە (**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص42).**

بەكارهێنانی وزەی كارەبا لە بەرز بوونەوەدا بوو , تەزووی كارەبا گەیشتە هەندێك شارو شارۆچكەی دەوروبەریش , بوونی وزەی كارەبا گەشە بە كەرتی پیشەسازی مۆدێرن دەدات ((ژمارەی ئەو خانوانەی وزەی كارەبایان بۆ ڕاكێشرابوو , لە هەموو لیوای كەركوك دەگەیشتە **8362** خانوو , كە دەیكردە **17,28**٪ ی هەموو لیواكە (هەموو چەچەماڵ **1** ماڵ -دووز **488**- كفری **457**) . هەرچی ئەو ماڵانەی بۆڕی ئاویان بۆ ڕاكێشرابوو , ژمارەیان دەگەیشتە **10962** خانوو , دەیكردە **22,66**٪ سەرجەم خانووەكان , لێ ئەو ماڵانەی ئاودەستیان هەبوو بریتی بوون لە **14599** خانوو , دەیكردە **30,18**٪ ی خانووەكانی لیوا , ئەو ماڵانەی حەمامیان هەبوو **5875** ماڵ بوو , دەیكردە **12,15**٪ ی هەموو

ماڵەکانی لیواکە **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص53)**.

((ناوەندی قەزای کەرکوک , ژمارەی ئەو حەوشانەی تەزوی کارەبایان هەبوو **7416** ماڵ بوو , ئەوانەی بۆڕی ئاویان هەبوو گەیشتە **9242** ماڵ , ئەو خانوانەی حەمامیان هەبوو , ژمارەیان دەگەیشتە **5255** ماڵ , ئەوانەی ئاودەستیان هەبوو ژمارەیان **12438** ماڵ بوو (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 55**).

بە گەورە بوونەوەی شار , زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , قەبارەی بەکار هێنانی ئاویش چووە سەر ((هاوکات لە لیوای کەرکوک بۆ پێداویستی هاووڵاتیان **115** بیری نوێ لێدرا **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 134).**

بە گەشەی پەیوەندی ئابوری سەرمایەداری , بۆ هاوکاریکردنی کەرتی تایبەت و هاندانییان بۆ کردنەوەی پرۆژەی ئابوری , بانك وەك پێداویستی سەرەکی سەرمایەگوزاری کرایەوە ((بانکی ڕەهن لە بەرواری **9-6-1956** لە شەقامی مەجیدیە کرایەوە **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص98).**

شار خەڵکەکەی بەکار بەرن , بە پێچەوانەی لادێوە کە خەڵکەکەی پاشەکەوت کەرن , , شارییەکان بازاڕ بەرهەم دەهێنن , بۆیە چەندە ژمارەی دانیشتووان و داهاتی تاك تێیدا بچێتە سەر , بازاڕەکانی گەشە دەکات و بازرگانییەکەی دەبوژێتەوە , لە گەڵیدا پیشەسازی شمەکە بەکاربەرە ئارایشتیی و خۆراکییەکان تێیدا گەشە دەکات .

هاوکات بە جوڵانی بازاڕ , گەورە بوونەوەی شار , زۆربوونی دراو لە بازاڕ , کەمکردنەوەی باج لەسەر موڵکدارەکان , چینێکی دەوڵەمەند پەیدا بوون , ئەمانەش کەوتنە دروستکردنی قەسری گەورە گەورە لە گەڕەکەکانی کەناری شار , بۆ ڕزگار بوون لە فەوزای شار کە پڕ ببوو لە خەڵکی نەناسراوو و لادێیی نەخوێندەوار و بێگانە بە کولتوری شارنشینی :

((دەوڵەمەند زیادی کرد لە ڕوی چەندی چلۆنایەتییەوە , ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کاربردییان زیادی کرد **((المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص42**).

ئەم دەوڵەمەند بوونە گەشەی بە بازاڕ و دروستکردنی خانوو و قەسر دا لە شارا .

بەهۆی گەورە بوونەوەی شار , وە پەیدابوونی ماشین , بۆ خێراکردنی پەیوەندییەکان, ئۆتۆمۆبێلی گواستنەوەی هاووڵاتیان بۆ شار دابین کرا , کۆمپانیای تایبەت بۆ ئەم کەرتە دروستکرا :

((بەهۆی گەورە بونەوەی شار و زۆربوونی دانیشتوانەکەی , هەژاری لە لە بواری گواستنەوە , ئەنجومەنی شار لە دانیشتنی ڕۆژی **15-2-1955** , بڕیاری دامەزراندنی **مصلحة لنقل الركابي** دا , بە کۆی سەرمایەی **250000** دینار , **26** پاس دابین کرا بۆ شار , کە ڕۆژانە هەریەکەیان **16** کاتژمێر کاربکەن **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 136-137).**

ئەم پاسانە گەڕەکە دورەکانی بەستەوە بە ناوەندی شارەوە , پەیوەندی گەڕەکە دوورەکان و شارو شارۆچکەکانی بەشار و ناوەندی شارەوە بەهێز کرد .

بواری تەندروستی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا , لە هەموو ناوچەی کەرکوک تەنها **1** نەخۆشخانەو هەمان ژمارە دەرمانخانە هەبوو .

لە ساڵی **1947** لە هەموو لیواکە , ئەو ژمارەیە بەرزبووەوە بۆ **1** نەخۆشخانەی سەرەکی و **22** نەخۆشخانەی بەش , تەنها **8** پزیشك کە **6**یان عێراقی بوون کارییان دەکرد لەو نەخۆشخانانە .

لە پەنجاکاندا ئەم ژمارەیە بەرز بووەوە بۆ **5** نەخۆشخانە ((کەرکوك لە ساڵانی **1951** و **1952** تەنها **5** نەخۆشخانی تێدابوو , لە کۆی **83** لە **1951** و **89** لە **1952** لە هەموو عێراقدا ((**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص74).**

لە هەمان ساڵدا ژمارەی کارمەندەکانی کەرتی تەندروستی لە لیوای کەرکوك بەم شێوەیەی خوارەوە بوو :
((چاودێری تەندروستی **7** , کوتێنەر (**15**) , برین پێچ (**46**), وێنەگری ئەشیعە(**2**), یارمەتیدەری ئازمایشگا(**2**) , مامان(**20**), سستەر(**32**), کارمەندی تەندروستی (**8**) , یارمەتیدەری دەرمانخانە (**1**) , ددان دروست کەر (**3**), دکتۆری ددان(**7**)((**المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص76).**

هەمان ساڵ داواکرا خانوو بۆ کارمەندانی کەرتی تەندروستی دروست بکرێت ((هەروەها داوا کرا **19** نەخۆشخانە و خانوو بۆ بەشی تەندروستی دروست بکرێت . لە ناو داواکارییەکاندا بەشی تایبەت بە ئەشیعە گرتن بۆ شار (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 131).**

لە هەموو لیوای کەرکووك لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا تەنها **1** دەزگای حکومی هەبوو , پاش نیو سەدە , ئەم ژمارەیە بەرز بووەوە بۆ **31** دەزگا, هەروەها ژمارەی پزیشکەکان بەرز بووەوە بۆ **15** , هاوکات بەشی وێنە گریش کرایەوە , نوێ بوو لە شاردا , هاوکات نەخۆشخانەی (حميات)یش کرایە , لە ڕابردوودا نەخۆشییە حومەیاتەکان , هۆکاری مردنە بە کۆمەڵەکان بوو ((لە لیوای کەرکوك **31** دەزگا هەبوو , **24** ی لە قەزاو ناحیەکان بوو . لەناو شار نەخۆشخانەی پاشایەتی کەرکوك هەبوو , دوایی بوو بە کۆماری کە ئامێری ئەشیعەو تاقیگە و ... نەخۆشخانەی تا و چەند نەخۆشخانۆکەیەك هەبوو . لە لیواکە کۆی **15** پزیشك هەبوو (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 140- 141).**

بەهۆی گەشەی کەرتی تەندروستی , کردنەوەی بەشی کوتان و تا و تاقیگەو ئەشیعەو زۆربوونی ژمارەی پزیشکەکان , هەروەها باش بوونی باری ئابوری و بەرزبوونەوەی ئاستی ژیانی هاووڵاتیان , ڕێژەی مردن دابەزی , هاوکات ڕێژەی لە دایك بوون بەرز بووەوە , ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووکە :

((ساڵی **1950** ڕێژەی لە دایك بوون **3,9**٪ بوو گەیشتە **1471** , بەڵام مردن **1,8**٪ گەیشتە **361** کەس
((المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص67).

ساڵ بە ساڵ ڕیچژەی مردن دابەزی , سەردەمی نەخۆشییە بە کۆمەڵەکان تێپەڕی .دووای ساڵێك لەو مێژووە مردن بە ڕێژەی **0,2**٪ زیاتر لە ساڵی پێشوو دابەزی , هاوکات لە دایك بوون **0,5**٪ بەرزبووەوە :

((لە ساڵی **1951** ڕێژەی مردن دابەزی بۆ **1,6**٪ و ڕێژەی لە دایك بوون بەرز بووەوە بۆ **4,4**٪ **((المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص68).**

خانوو و شەقامەکانی شار

ژمارە و تەرزی خانوو و پانتایی شەقامەکان ڕۆڵی کاریگەر دەگێڕن لە دیاریکردنی قەبارەی شار , بەهۆی ئەوەی پانتایی شارەکان لە ناو شوراو قەڵاکاندا قەتیس مابوو , بۆیە خانووەکان سادەو بچوك لە پاڵ یەکتر دروست دەکران , هەروەها ڕێژەی ناوچەی خاڵی لە شاردا لە ئاستێکی نزمدا بوو , دوای دەرچوونە دەرەوەی شار لە سنووری قەڵا قەبارەی گەورە بووەوە و ژمارەی خانوەکانی زیادیکرد :

((هەموو لیوای کەرکوك **48369** خانوی تێدابوو بۆ **54360** خێزان .... کۆی گشتی ژوورەکان لە لیوای کەرکووك **134115** ژوور بوو . **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - 1957 ص 50).**

لەم ئامارەوە ئەوەمان بۆ دەردەکوێت لە ساڵی **1947** دا , **5991**خێزان لە لیوای کەرکووك بێ خانوو بوونە , زۆربەی ئەوانەش بە شێوەی ئاسایی دانیشتووانی شارەکان بوون .

گواستنەوە لەخانووی قوڕەوە بۆ کەرپوچ و قایەو گەچ هەنگاوێکە بۆ مۆدێرنتە کردنی شار , هەروەها لە خانووی گومبەدییەوە بۆ بنمیچی تەخت و بەکارهێنانی شێلمان و عامود و جەمەلۆن , بەکارهێنانی خشتی سورەوە کراو چیمەنتۆ , بە دوایدا شیش تەکانی گەورەیان بە تەلارسازی دا لە کەرکووك , پەیدا بوونی خانووی مۆدێلی ڕۆژئاوایی لە خانووەکانی عەرەفەوە بۆ ئیسکان , هەروەها باڵەخانەی چەند نهۆمی وەك بانکی ڕافدەین و پۆست و دادگا ..... , گەورەترین شۆڕش بوو لە بواری باڵە خانە سازی لە سەردەمی خۆیدا لە کەرکووك بەرپا کرا .

((لەو خانوانە **6160** لە قایە و **1055** لە کەرپوچ دروستکرابوو **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص50).**

بوونی ئەو ژمارە خانووە لە کەرپوچ لە شاری کەرکووك , بە دواییدا خانوەکانی عەرەفەو ژمارەیەك خانوو بۆ فەرمانبەران و مامۆستایان و گەڕەکی ئیسکان هاتە پێشەوە , هەموویان خانوی مۆدێرن , کە لە سەر شێوەی ڕۆژئاوایی داخراو دروستکرا بوون , لە جیاتی کۆڵانی تەسك , شەقامی پان و باخچەی بەردەرگا و پەنجەرەی فراوان و دەرگای چەند دەری , سیمای شاریان کردەوەو جوانیان کرد , ڕەنگ و ڕوخساری شاری مۆدێرنیان بە شاری کەرکووك بەخشی .

بەشی زۆری دانیشتووانە کرێچییەکانی شار لەم سێ بەشە پێك دەهاتن :

- ئەوانەی لە لادێکانی کەرکووکەوە دەهاتنە شارەوە .
- ئەوانەی لە دەرەوەی لیواکەوە کۆچیان کردبوو بۆ کەرکووك .

- ئەو لاوانەی خێزانی تازەیان پێکەوە نابوو .

هەرچەندە لە چلەکاندا هێشتا خانەوادەکان لێك جیا نەببونەوە , نەوەو بەرە بابەکان هەموو پێکەوە لە ناو دیواری یەك حەوشدا دەژیان , دەرچوون لە سنووری حەوش دەرچوون بوو لە دەسەڵاتی باوك .

((ژمارەی خانوی کرێ لە کاتی سەرژمێری ساڵی **1947** , گەیشتە **4963** خانوو , ئەو خانوانەی لەکاتی ئامارکردنەکەدا بەتاڵ بوون ژمارەیان **450** خانوو بوو . ئەو خانوانەی خاوەنەکانیان تێیدا دەژیان **54,6**٪ خانووەکانی شاری پێك دەهێنا , لە **2538** خانوودا ژوور بەکرێ چوبوو , ژمارەی ژووره بەکرێ چووەکانی ناو شاری کەرکوك , **10468** مۆدە بوو **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص51).**

بەم شێوەیە دەبینین زیاتر لە نیوەی خانووەکاندا ژور بەکرێ چووبوو , بە شێوەی گشتی هەر حەوشێك زیاد لە دوو ژوری بەر دەکەوت .

بەڵام کرێی خانوو لە ئاستێکدا بوو , بەشی زۆری داهاتی تاکی بۆ خۆی دەبرد ئەگەر بەردەوام کار دەست بکەوتایە , بە تایبەت ئەو خانەوادانەی یەك کرێکاریان هەبوایە , ژیان بۆیان سەخت و دژوار بوو .

((رێژەی کرێی خانوو بۆ حەوشێك **4,607** دینار بوو , بۆ ژورێك **0,670** دینار بوو **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص52).**

بەرزبوونەوەی رێژەی لە دایك بوون و کەمبونەوەی مردن , بووە هۆی بەرزبوونەوەی ژمارەی خێزان ((لەو کاتەدا رێژەی ژمارەی خێزان **5,36** کەس بوو , هەر خانوویەك **6,02** کەسی بەر دەکەوت **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص51**).

زۆرتر بوونی ژمارەی خێزانەکان لە ژمارەی خانووەکان . وایکرد کەمبوونی خانوو هەبێت لە شارەکە , قەیرانی پەیداکرنی خانوو دروست ببێت لە شاردا , ئەمەش بۆ خۆی هاندەری بنیات نانە . لە کاتێکدا قەیرانی خانوو هەبوو لە شارەکە , وەك دەبینین ژمارەیەك زۆر خانوو بە بەتاڵی مابوەوە , خاوەنەکانییان بۆ کرێی زیاتر هێشتبویانەوە ((رێژەی ئەو خێزانانەی حەوشەیەکیان بەرەکەوت **1,12** خێزان بوو , رێژەی ئەو کەسانە بۆ ژوورێك **2,17** کەس بوو , رێژەی ئەو کەسانە بۆ حەوشێك **6,02** کەس)) .

هەرچی بواری شەقامە , لە سەرەتادا کۆڵانەکان تەسك و بەشی زۆری ئەوسەری داخراو بوو . وەلی بەهۆی گۆڕانی هۆیەکانی گواستنەوەو پەیدا بوونی ئۆتۆمۆبێلەوە , شەقامەکان پێویستییان بە گۆڕانکاری هەبوو , وەك دەبینین زۆرجار بەهۆی پێویستی شەقامی پانەوە لایەکی گەڕەکێك تەخت کراوە , گەورە کردنەوەی شەقامەکان بۆ ئەوە بووە , بتوانرێت ئۆتۆمۆبێل و عارەبانچی پێدا تێبپەڕێت , ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی قەبارەی شاری گەورە بێتەوە , رێژەی شەقام لە پانتایی گشتی شار بچێتە سەر .

((داوای قیر کردنی **13** رێگا لە لیوا , لە ناویانا رێگای کەرکوك– قادر کەرەم , کەرکوك – تۆبزاوە , حەویجە – کەرکوکی تێدا بوو **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 133**).

هاوکات ساڵی **1956–1957** لە ناو شار هەڵمەتی قیرتاو کردن دەستی پێکرد , لەوانە رێگای بەغدا, شەقامی غازی, رێگەی بەغدا ڕوو لە تسن , شەقامی سەرەتای گاورباخی , شەقامی نەوت بۆ ئەڵماس .

ئەو شەقامە لاوەکییانەی دروستکراون لەو ماوەیە بریتیین لە :

– شەقامی گەڕەکی چای بە درێژایی **600** مەتر

---------چقور-------**700** مەتر

---------قەڵا-------**1100**مەتر

---------ئیمام قاسم----**900** مەتر

---------شاترلو-------**500** مەتر

-------ساری کەهیە-----**500** مەتر

-------ئەڵماس-------**395** مەتر

-------شۆرجە-------**370** مەتر

(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 41-42).

بەهۆی گەشەی ناردەی نەوتەوە , هەرچەندە تاکو ساڵی **1958** بەشی زۆری داهاتەکە کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکان بۆ خۆیان دەیانبرد , خستنە گەڕی سەرمایەگوزاری لە بواری پێشخستنی ژێرخانی ئابوری زیادی کرد ((بودجەی کارگێڕی ناوخۆیی(**ادارة المحلية**) بۆ ساڵی **1957 - 1958** پێشبینی هاتوو(**واردات**) **557431**دینار بوو , پێشبینی خەرجی **551337** دینار بوو (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 139**).

هاوکات تەنها لە ساڵی **1956–1957** لە ناو شاردا , ئەم پرۆژانە دروستکران ((ئەو بینایانەی دروستکراون بریتیین لە : قەسابخانەی نوێ , بانکی ڕۆژهەڵات , بازاڕی نوێ (**سوق عسري**)کە لە **84** دوکان پێك دەهات .

هەروەها تەنها لە ساڵی **1952**دا , لە شاری کەرکوك دەوڵەت ئەم پرۆژانەی ئەنجام داوە ((خانەی حەسانەوە بە **13380** دینار , بینایەی چاککرنەوەی ئامێری کشت و کاڵ , کۆمەڵەی ڕۆشنبیری لە کەرکوك کە لە پەیمانگەی پێ گەیاندنی مامۆستای سەرەتایی , بەشی تاقیگا لە نەخۆشخانە , قوتابخانەی پیشەسازی بە بڕی **111115,400** دینار , قوتابخانەیەکی **12** پۆلی , دروستکردنی باڵاخانەی دادگای کەرکوك , دروستکردنی پردێك لەسەر خاسە , دروستکردنی **3** خانوو بۆ بەڕێوەبەری خەزێنەو بەڕێوەبەرایەتی **واردات و ماموري ملاك** , دروستکردنی خانووی بەڕێوەبەری پەروەردەی لیوای کەرکوك بە **4550** دینار , دروستکردنی خانوی سەرۆکی تەندروستی لیوای کەرکوك , دروستکردنی خانو بۆ سەرۆکی دادگای کەرکوك , باڵاخانەی زیندانی , کارگێرییەك بۆ چاودێری کەش لە لیوای کەرکوك , خانویەك بۆ ئیزاعەی لاسلکی کەرکوك , گەورەکردنەوەی مەخزەنی ئەشغال , **3** قوتابخانەی **12** پۆلی لە موسەڵا و صاری کەهیەو پریادی , ئاپارتمانێك بۆ چاودێری دایکان و مناڵان , خانوو بۆ پزیشاکان ,نەخۆشخانەیەك لە تەنیشت باخچەی قەڵا . هەروەها ساڵی **1953** پردی قاجار لە سەر ڕێی گەڵۆزی , پردێکی نوێ بۆ کەرکوك لە بازاڕی گەورەوە بۆ تەنیشت بانك بە **75000** دینار , پردی دووەم لە سەروی پردی یەکەم بە **64000** دینار , پردێکی نوێ لە تازە , لەسەر ڕێی بەغدا , ڕێگای کەرکوك – کۆیە بە درێژایی **20**کم بە بڕی **181700** دینار (**ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك -ص 56-57- 58 - 59 - 60 - 61 - 62 -63 -64 -65**).

بەم شێوەیە دەبینین لە کەرکووکدا ژمارەیەك پرۆژەی نموونەیی لەم ماوەیە کراونەتەوە , لە ڕابردووی شار بێوێنە بووە , لەوانە :

- سوق عەسری تاکو ئێستاش بە بازاڕە مۆدێرنەکەی شار ناو ئەبرێت , کردنەوەی ئەم بازاڕە, کە زیاتر بازاڕی بەکاربەری هاووڵاتییان بوو لە شمەکی ئارایشی , ئەمەش دەربڕی بەرزبوونەوەی ئاستی تەوەقوعات و ژیانی هاووڵاتیان بوو .
- دروستکردنی دوو پردی بەردین , بەرگەی باری قورس بگرێت , وەك وەڵام بە گەشەی هۆیەکانی گواستنەوە .
- دروستکردنی چەندین قەسر لەسەر تەرزی ڕۆژئاوایی بۆ بەرپۆەبەرەکانی شار .
- باڵەخانەی دادگا کە لەسەر تەرزی ڕۆژئاوایی دروستکراوە , چیمەنتۆو شیشی تێدا بەکار هاتووە .
- ئامادەیی پیشەسازی کەرکووك , وەك هەنگاوێك بۆ ئامادەکردنی کادیر لە کەرتەکانی پیشەسازی و پڕ کردنەوەی پێداویستی دەوڵەت و بازاڕ .

بەهۆی گەورە بوونەوەی شار و نیشتەجێ بوونی خەڵکانی لایدە لێی , شار پێویستی بە ژمارەی زۆری پۆلیس هەبوو , ساڵی **1947** لە کەرکووکدا , ئەم ژمارەیەی خوارەوە پۆلیس هەبووە ((**4** معاون , **25** مەفرەزە , **714** پۆلیس)). هەروەها **7** تەکیە , **22** مزگەوتی گەورە و **21** مزگەوتی بچوك هەبووە .

گۆڕانکاریی لە پێکهاتەی کەرکوك لە نێوان ساڵانی 1947–1957

گۆڕان لە قەبارەی گەڕەکەکانی شار

بە زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , تەنها گەڕەکەکان گەورە نابنەوە , بەڵکە لە کەنارەوە گەڕەکی نوێش پەیدا دەبن , چونکە ڕوپێوی خاکی گەڕەکە کۆنەکان ناتوانن پێداویستی تازەی هاووڵاتییان دابین بکەن , بۆیە دەبینین بەردەوام لە کەنارەوە گەڕەکی نوێ پەیدا دەبێت . بە تێپەڕ بوونی کات ژمارەی گەڕەکەکانی شار دەچێتە سەر .

بە گوێرەی ئاماری ساڵی **1947** , لە کەرکوك ئەم گەڕەکانە بەم ژمارەی دانیشتووانەوە هەبووە :

گەڕەك	ژمارەی دانیشتوان
ساری کهیە	**21275**
شاترلو	**4265**
بەگلەر	**8544**
ئیمام قاسم	**4654**
ئەخی حوسێن	**2037**
میدان (قەلا)	**1222**

ئاغالق (قەلا) 1609
ئیمام قاسم 2149
حمام مسیحی(قەلا) 732
پریادی 3358
پریای موسایی 1644
شۆرجە 2365
موسەلا 4642
چقور 3242
ئاوچی 1303
چای 1717
گوندی تۆبزاوە 1280
کۆمپانیای نەوت 1770
گوندی تسن 2803
گوندی بەشیر 1699
تازە 1918
کۆی ژمارەی لادێکان 14356
کۆی گشتی 91582

دوای **10** ساڵ لەو ئامارە , ئەم گۆڕانکارییانە لە شار لە ڕوی ژمارەی گەڕەك و ژمارەی دانیشتوانی گەڕەك بەدی هاتووە :

ئاماری ساڵی **1957**

گەڕەکەکانی کەرکوك	ژمارەی دانیشتوان
ساری کەهیە	16813
تسن	4312
محەتە	930
بەگلەر	1903
شاترلو	5478
خاسە	10809
ئەڵماس	6558
ئیمام قاسم	11138
بولاق	3405
اوفی	2119
شۆرجە	7691
چای	1662

چقور	**3423**
پریادی	**6063**
ئاوچی	**1524**
موسەلا	**8217**
ئاغالق	**1863**
میدان	**1393**
حمام مسلم	**2570**
نەوتی کەرکوك	**1361**
نەوتی کەرکووکی نوێ	**2951**
کۆی گشتی	**120,402**

دەبینین ژمارەی دانیشتووانی ناو شاری کەرکووك لە **64,547** کەسەوە بەرز دەبێتەوە بۆ **120,402** کەس , ڕێژەی گەشەکردنی ژمارەی دانیشتووان لەو ماوەیەدا دەگاتە **93,2669**٪ .

ئەو گۆڕانکارییانەی لە نێوان ئەم **10** ساڵەدا لە کەرکووك بەدی هاتووە , زۆربەی ئەو گەڕەکانەی گەشە دەکەن , گەڕەکە کورد نشینەکانن , ئەویش بەهۆی کۆچی جوتیارانەوە بۆ شار , ئەمەش دیاردەیەکی نۆرماڵە لە هەموو ولات و کۆمەڵگەکان , لە قۆناغی گواستنەوە لە دەرەبەگایەتیی لادێنشینییەوە , بۆ کۆمەڵگای سەرمایەداری کە شارنشینی سیمای هەرە دیارییەتی , لە قۆناغی نیشتەجێ بووندا , شارنشینی و گوندنشینی دژ بە یەکن , کامیان بچێتە سەر ئەوی دیکە دادەبەزێت .

چەند گەڕەکێك لە شار ,کە گەڕەکەکانی ناوەندی شارن , وەك ئاغالق–چقور–ئاوچی–مەیدان –چای –شاترلو–بولاق– ساری کەهیە –پریادی پەرەسەندنێکی دیارییان بەخۆوە نەبینیوە لەو ماوەیەدا , لە بەرامبەردا دەبینین چەند گەڕەکێکی کەنار گەشەی فراوان دەکەن , لە پاڵیشدا چەند ناوچەیەکی دەرەوەی شار تێکەڵ بە شار دەبێت.

لەم ماوەیەدا هەردوو گەڕەکی شۆرجە و ئیمام قاسم , هەریەکەیان نزیك بە سێ بەرامبەر گەشەدەن , ئیمام قاسم کە بەشی سەرەوەی شوێنەکەی چۆڵ بووە وردە وردە پڕ دەبێتەوە ((دەوترێت جێگەکەی چۆڵ بووە ((قوتابخانەی ئیمام قاسمی سەرەتایی ئیمام قاسم **1**– **10** – **1934** – گۆران فەتحی – کوردستانی نوێ – ژمارە **3244**) .

موسەلاو پریادی دوو بەرامبەر ژمارەی دانیشتوانیان دەچێتە سەر , ئەڵماس وەك گەڕەکێکی نوێ دەردەکەوێت , بەگلەر و ساری کەهیە سنوریان بچوك دەبێتەوە , تسن و بلاوە بوونە بە بەشێك لە کەرکوك , بەهۆی کۆچکردنی دەوڵەمەندەکانی ناو شار بۆی و گەورە بوونی سنوری شار تا ئەوشوێنانە .

بە شێوەی گشتی ئەوەی لە نێوان ئەو **10** ساڵەدا لە کەرکووکدا دەیبینین , گەشەکردنی ناوچە کوردنشینەکانە بە پلەی یەکەم , ئەم گەورە بونەوەیە بە بەرپاکردنی شۆڕشی **1958** تەکانی زیاتر دەدات .

شاری کەرکوك لە ساڵی **1947** دا , **67756** کەسی تێدا دەژیا , بەوانەوە بە کاتی لە کەرکووك دەژیان , هەروەها **23826** کەسیان لەو لادێیانە دەژیان سەر بە قەزای ناوەندی بوون .

دانیشتووانی ناو شار , **49441** کەسیان لە لیوای کەرکوک لە دایك ببون , لە لادێکانی سەر بە قەزای کەرکوکیش , **22193** کەسیان لە کەرکوك لە دایك ببوون .

وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا , لەو ژمارەیە , **3761** کەسیان بە کاتی لە کەرکووکدا دەژیان , هەروەها **15006** کەسیان لە دایك بووی دەرەوەی شاری کەرکووك بوون , **1633** کەسیش لەوانەی لە دەرەوەی لیوا لە دایك ببون , لە شار و شارۆچکەو لادێکانی سەر بە قەزای ناوەندی شار دەژیان .

ئەوانەی لە لیوای کەرکووك لە دایك نەببون لەم شوێنانەی خوارەوە بۆی

هاتبوون : **3137** – بەغدا , **360**– بەصرە ,**2531** – هەولێر , –**2437** سلێمانی, **1639**– دیالە ,**205** –دلێم ,**271** –کوت , **1598**– عەمارە , **410** –حلە , **98**– کەربەلا, **213** – دیوانیە , مونتەفك –**863** , لە دەرەوەی عێراق لە دایك بوو ژمارەیان **1327** کەس و بێگانە **552** کەس .

لە ساڵی **1957** ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووك گەیشتە **120402** کەس , لەوانە ژمارەی کریستان **12691**کەس , صائبە **207** کەس و جولەکە هیچ .

بە گوێرەی شوێنی لە دایك بوونیان , دانیشتووانی شار بەم شێوەیە دابەش دەبوون :

موصل **4936** کەس لەوانە **2077** کریستان و **5** صبی و **5** یەزیدی , سلێمانی **4410** کەس لەوانە **135** کەسیان کریستان بوون , هەولێر **4670**کەس لەوانە **879** کەسیان کریستان بوون ,بەڵام ئەوانەی لە کەرکووك لە دایك ببون ژمارەیان گەیشتە **93705** کەس , لە دایك بووانی دیالە **2012** کەس لەناویان **92** کریستان , ڕومادی **779** کەس لە ناویان **380** کریستان , بەغدا **3788** کەس لە ناویان **908** کریستان , کوت **208** کەس , حلە **176** کەس , کەربەلا **41** کەس , دیوانییە **164** کەس **4** ییان کریستان , عەمارە **1371** کەس لە ناویان **8** کریستان و **110** صبی , ناسریە **644** کەس , بەصرە **271** کەس لە ناویان **77** کریستان و **23** صبی , ئەوانەی شوێنی لە دایك بونیان دیار نییە **399** کەس , لەناویان **21** کریستان .

بەڵام ئەوانەی لە دەرەوەی عێراق لە دایك بوونە بریتیین لە :

سوریا **75** کەس , لەوانە **40** کریستان .

لبنان **111** کەس , لەوانە **87** کریستان .

ئەردەن **19** کەس , لە ناویان **3** کریستان .

سعودیە **4** کەس , لە ناویان **1** کریستان .

وڵاتانی دیکەی عەرەبی **139** کەس , لە ناویان **53** کریستان .

ئێران **523** کەس , لە ناویان**160** کریستان.

تورکیا **1318** کەس, لە ناویان **1163** کریستان .

وڵاتانی دیکەی ئاسیاو ئوسترالیا **128** کەس , لە ناویان **28** کریستان .

ئەفریقا **9** کەس , لە ناویان **8** کریستان .

ئەوروپا **449** کەس , لە ناویان **439** کریستان .

ئەمەریکا **33** کەس , لەناویان **33** کریستان .

لێرەوە دەبینین **26697** هاوڵاتی لە دەرەوەی کەرکوک لە دایك بوونە , کە دەکاتە نزیك بە چارەکی دانیشتووانی شار , بەشێك زۆریان لە کریستان و صوبی پێك دەهاتن , ئەمانەش بەشێکی بەرچاویان لەوانە بوون , لە کۆمپانیای نەوت دامەزرا بوون .

ڕێژەی خوێندەواری

لە کۆی دانیشتووانی گشتی ناوەندیقەزای کەرکوك لە ساڵی **1947**, بە ناوەندی شار و ئەو شوێنانەی لە ڕوی کارگێڕییەوە بەشێك بوون لێی , ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە **91582** کەس((. دانیشتوانی ناو شاری کەرکوک **64547** کەسی جێگیر و **3761** کەسی میوان)), کە پێك هاتبوو لە دانیشتووانی ناو شاری کەرکوك و **83** لادێ کۆی گشتی دانیشتوانییان **14536** کەس بوو , هەروەها ئەم شارو شارۆچکانەی خوارەوەش , بشیر **1699** کەس , تازە **1918** کەس , تسن **2803** کەس, تۆبزاوە **1280** کەس)).
ژمارەی گشتی خوێندەوارانی **15137** کەس بوو , نەخوێندەوارانیش **62783** کەس بوون . ڕێژەی خوێندەواری دەیکردە **24**٪ لە کۆی دانیشتووانی شار .
چەند نموونەیەك بۆ ڕێژەی خوێندەواری لە ساڵی **1947** لە گەڕەکە جیاکانی ناو شار وەردەگرین , بە گوێرەی جیایی پێك هاتەی نەتەوایەتی لە گشتدا .
شۆرجە(کوردنشین) **2365** کەس , لەوانە **172** خوێندەوار و **1729** نەخوێندەوار . ڕێژەی خوێندەواری **9,9479**٪.
گەڕەکی چقور **3243** کەس (زۆربە تورکمان).
467 خوێندەوار , **2253** نەخوێندەوار . ڕێژەی خوێندەواری **20,727**٪.
کۆمپانیای نەوت **1770** کەس (زۆربە کریستان).
751 خوێندەوار و **1161** نەخوێندەوار , ڕێژەی خوێندەواری **64,685**٪.
شاترلو **4265** کەس (تورکمان و کورد).
1058 خوێندەوار و **2607** نەخوێندەوار, ڕێژەی خوێندەواری **40,58**٪.
بەم شێوەیە دەبینین لەساڵی **1947** بەرزترین ڕێژەی نەخوێندەواری لە شاری کەرکووك لە گەڕەکی کوردنشینی شۆرجە بووە .
ڕێژەی خوێندەواری لە ساڵی **1957** بەرز بوەوە بۆ **41**٪.
23016 کەس کەمتر لە تەمەنی خوێندن

نەخوێندەوار پیاو	**26518**
نەخوێندەوار ژن	**37272**
خوێندنەوەو نووسین تەنها	**26173**

سەرەتایی ژن **679**

سەرەتایی پیاو **1949**

ناوەندی و ئامادەیی ژن **463**

ناوەندی و ئامادەیی پیاو **1568**

بەڵگەنامەی بەرز ژن **83**

پیاو **505**

بەڵگەنامەی بەرزتر لە بەکەلۆریۆس ژن **27**

--------------- پیاو **114**

بەڵگەنامە لە دەرەوەی وڵات ژن **4**

پیاو **22**

خوێندنی ئاینی پلەی مام ناوەند ژن **3**

پیاو **14**

خوێندنی ئاینی بەرز ژن **2**

پیاو **10**

خوێندەواری لە گەڕەکانی پێشوو لە ساڵی **1957** بەم شێوەیەی خوارەوە گۆڕا .

گەڕەکی چقور

خوێندنەوەو نوسین ژن **210**

پیاو **493**

سەرەتایی پیاو **48**

ژن **20**

ناوەندی و ئامادەیی ژن **11**

پیاو **46**

بڕوانامەی بەرز ژن **2**

پیاو **3**

بڕوانامەی بەرزتر لە بەکەلۆریۆس ژن **0**

پیاو **1**

ئەوانەی دیکە هەموو **0**

کۆی گشتی **843** خوێندەوار , **89,29**٪ زیاتر لە ساڵی **1947**.

گەڕەکی شۆریجە

نەخوێندەوار ژن **2900**

پیاو **2440**

خوێندنەوەو نووسین ژن **28**

پیاو **567**

سەرەتایی ژن **3**

پیاو **59**

ناوەندی و ئامادەیی ژن **0**

ناوەندی و ئامادەیی پیاو **12**

بڕوانامەی بەرز ژن **0**

پیاو **1**

خوێندنی بەرز ئاینی پیاو **4**

ئەوانی دیکە هەموو **0**

کۆی گشتی **615** , **178,77**٪ زیاتر لە ساڵی **1947**. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر نەخوێندەوار هاتنە شارەوە , بەڵام ڕێژەی خوێندەواری بەرز بوەوە بۆ **11,5168**٪ .

گەڕەکی محەتەی کەرکوکی نوێ

خوێندەوار ژن **484**

پیاو **834**

سەرەتایی ژن **40**

پیاو **105**

ناوەندی و ئامادەیی ژن **27**

پیاو **70**

بڕوانامەی باڵا ژن **9**

پیاو **27**

بڕوانامەی باڵاتر لە بەکالۆریۆس ژن **13**

پیاو **40**

ئەوانەی دی هەموو **0** تەنها **1** ژن بڕوانامەی باڵای ئاینی هەبوو.

هێزی کار

لە ماوەی نێوان **10** ساڵی **1947** بۆ **1957** , نەک تەنها لە ڕوی چەندایەتییەوە ژمارەی کرێکاران چووە سەر , بەڵکە لە ڕوی چلۆنایەتیشەوە کرێکاران گەشەیان کرد .

با چاو بە ئاماری کرێکاران و شێوەی کارەکانییان بخشێنیین , بە دوایدا لە ڕوی گەشەکردن لە ڕوی چلۆنایەتییەوە ڕاوەستەیەك دەکەین .

بەرهەمی کشت و کاڵی و ئاژەڵداری	890 پیاو	16 ژن	
کەل و پەلی خانو دروست کردن	53 پیاو	1 ژن	
کرێکارانی کانەکان	1 پیاو		
دروست کردنی بەرهەمی ڕووەکی	41 پیاو	4 ژن	
دروست کردنی خواردی ئاژەڵی	250	61	
دەرهێنانی نەوت و بەرهەمە نەوتییەکان	523	2	550 دەوروبەری کەرکوک
بەرهەمی کحولی و بەفر	8		
پیشەسازی جگەرەو توتن	5		
صابون و شخاتە	4	1	
دارتاشی	486	6	
پێست و خۆشکردنی	38		
پێڵاو دروستکردن و سەراجی	111		
ڕستن و چنین	59	2	
دورین	297	166	
ئاسنگەری و تەنەگە چێتی	466		
چاککردنەوەی ئامێری میکانیکی	403		
سەعاتچی و زێڕەنگەری	72		
کاری خانوو و ڕێگاو بان ..	378		
بۆڕیچی و کارەباچی و دانانی ئاودەست	86		
پۆست و گەیاندن و تەلەفۆن وڕادیۆ	107		
هێڵی شەمەندەفەر	43		173
کرێکارانی کەرتی گواستنەوە زەوی و ئاوی و ئاسمانی	1041		
بانك و بیمە و پارێزەری	60	1	
پەروەردە	169	69	
پزیشك و تەندروستی و دەرمانخانە	187	53	
خزمەتگوزاری گشتی	169	69	
فەرمانبەرانی دەوڵەت و شارەوانی	766	1	
پۆلیس و زیندان و ئاگر کوژێنەوە	508		
بازرگانی(کڕین و فرۆشتن)	3298	35	
ڕۆژنامەو هونەر	12		
خزمەتگوزاری گشتی و تایبەت	1828	333	

هەمەجۆر	1244	27
کرێکاری نا پسپۆر	4324	28
کرێکارانی کەمتر لە 10 ساڵ	989	9

1957

ژمارەی دانیشتوانی کەرکوک تەمەن بانتر لە 5 ساڵ 97376 کەس بوو .

خاوەند کار و فەنییەکان پیاو 1308

ژن 280

بەڕێوەبەر و فەرمانبەر و کارگێڕان ژن 54

پیاو 5684

فەرمانبەرانی نوسینگەو کاتبەکان ژن 9

پیاو 1010

تایبەتمەندی فرۆشتن ژن 35

پیاو 3523

کیشاوەرزان و شوان ژن 45

پیاو 1241

کرێکاری کانەکان ژن 1

پیاو 281

کرێکاری گواستنەوە ژن 1

پیاو 1481

خاوەند پیشە(پیشەگەران) ژن 313

پیاو 8441

کرێکارانی دەستی لە کەرتەکانی دیکە نەنوسراون ژن 91

پیاو 3259

کرێکارانی خزمەتگوزاری گشتی ژن 294

پیاو 3071

کرێکارانی دیاری نەکراو ژنان 45156

پیاوان 21798

کۆی گشتی 66954 .

تەنها 1123 ژن , لە کۆی 46279 ژن کاریان کردووە , کە دەکاتە تەنها 2,4٪کۆی ژنان .

تەمەن لە نێوان 5- 15 ساڵ ژمارەیان 40955 بووە , لەوانە 30654 بیان کاریان دیار نییە .

کەواتە ئەوانەی کاریان دیار نییە زۆریان لە ژنان و منالآنی کەمتر لە 15 سالآنن .

هەروەها دەبینین منالآنی کەمتر لە15 سالّ بەشی زۆری هاوولآتیانی شار پێك دەهێنن , ئەمەش بەهۆی بەرز بوونەوەی ڕێژەی لە دایك بوون و دابەزینی ڕێژەی مردنەوە بوو .
لە سالّی 1947 دەبینین تەنها 1057 ژن کارییان کردووە , لە سالّی 1957 ئەم ژمارەیە بەرز بۆتەوە بۆ 1123 , ئەم بەرز بونەوەیە لە ئاستی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی شار و ژمارەی گشتی کرێکاران نەبووە .
ژمارەی دانیشتوانی لیوا لە بان 5 سالّەوە 308359 کەس.

خاوەند کار و فەنییەکان	پیاو	2154
	ژن	339
بەڕێوەبەر و فەرمانبەر و کارگێڕان	ژن	66
	پیاو	8549
فەرمانبەرانی نوسینگەو کاتبەکان	ژن	10
	پیاو	1150
تایبەتمەندی فرۆشتن	ژن	59
	پیاو	5917
کیشاوەرزان و شوان	ژن	1210
	پیاو	59785
کرێکاری کانەکان	ژن	2
	پیاو	396
کرێکاری گواستنەوە	ژن	3
	پیاو	2155
خاوەند پیشە(پیشەگەران)	ژن	457
	پیاو	11078
کرێکارانی دەستی لە کەرتەکانی دیکەنەنوسراون	ژن	105
	پیاو	4859
کرێکارانی خزمەتگوزاری گشتی	ژن	454
	پیاو	4635
کرێکارانی دیاری نەکراو	پیاو	55833
	ژن	149143
کۆ		204976

کۆی ژمارەی ژنانی کرێکار 2705 لە هەموو لیوای کەرکوك .

خانوو

تازەگەری ، پەیوەندی خێزانی ، لە خێزانی گەورەوە بچوک دەکاتەوە بۆ خێزانی بچووك ، لە خانەوادەی تەواوەوە بۆ ژن و پیاو و منالّ بە تەنها ، واتە بەش بەشی دەکات . ئەو پەیوەندییە دەرەبەگایەتی باوك سالارییە دادەهارێت ، پەیوەندییە خێڵەکییەکان هەڵوەشێنێتەوە . ئەمەش وا دەکات هاونیشتمانیان دابەش بن بەسەر ژمارەیەکی زیاتری یەکەی خانەوادەیی ، هەر خانەوادەیەك پێویستی بە خانوی تایبەتی دەبێت بۆ ژیان لە چوارچێوەیدا .

لە مۆدێرنیتەدا چۆن شار و شارنشینی گەشەدەکات ، بەهەمان شێوە بەهۆی پەیدا بوونی تەرزی نوێی خانوو دروستکردنەوە ، باڵاخانەی بەرز پەیدا دەبێت ، بازاڕەکان بەرین دەبنەوە .

بە تێپەڕ بوونی کات ، لە شاردا ژمارەی خانووەکان لەگەڵ ژمارەی خێزانەکان نزیك دەبنەوە لە یەکتر ، وردە وردە خێزانەکان دابەش دەبن ، بە کۆمەڵ ژیان لە ناو یەك خێزان و کرێچێتی لە یەك حەوشدا نامێنێت . هەروەها بەهۆی بەرزبوونەوەی داهاتی تاك و بەکاربەری گشتییەوە ، زۆربوونی پێداویستی خێزانەوە ، ژمارەی ژوری بەکاربەری خانەوادەکان زیاد دەکات ، تاکو دەگاتە ئەو ئاستەی ئێستا لە ڕۆژئاوادا هەیە ، بەوەی هەر تاکێك لانی کەم بەشێوەی گشتی ژوری تایبەتی خۆیان هەیە .

لە ساڵی **1947** خەڵکی شاری کەرکوك بەم شێوەیە بەسەر جۆری خانووەکان دابەش ببون : ((**7619** کەس لە قەسر ، **42132** لە خانووی ئاسایی ، **12** خێزان لە خانوی قوڕ . **2385** خانوو **9297** خێزانی تێدا دەژیا ، کە کۆی دانیشتوانییان **41576** کەس بوو ، کەپر و خانوی قامیش **103** خێزان کۆی دانیشتوانیان **725** کەس بوو ، لە دەزگا حکومییەکان **5771** کەس و دەزگا ئەهلییەکان **1241** کەس و دەزگا ئاینییەکان **253** کەس دەژیان ، ئەمانە لە مەلا و فەقێ و موەزین پێك دەهاتن)).

بەڵام لە ساڵی **1957** ((لە کۆی **22830** خێزان لە شاری کەرکوك **9940** خێزانی لە **1** ژوردا دەژیان ، لە ناو ئەو خێزانانە **804** خێزان لە **1** کەس ، **1657** خێزان لە **2** کەس و **1829** خێزان **3** کەس و **1804** خێزان لە **4** کەس و **1536** خێزان لە **5** کەس و **1077** خێزان لە **6** کەس و **636** خێزان لە **7** کەس و **343** خێزان لە **8** کەس و **57** خێزان لە **10** کەس و **25** خێزان لە **11** کەس و **7** خێزان لە **12** کەس و **2** خێزان **13** کەس و **14** کەس و **4** خێزان لە **16** کەس پێك دەهات . لە بەرامبەردا **184** خێزان خانوی **7** ژوری و **74** خێزان لە **8** ژوری و **115** خێزان لە **9** ژوور دەژیان .

لە کۆی **22830** خێزان **17559** خێزانی کرێچی بوون ، واتە تەنها **23**٪ خەڵکی شار خانوی تایبەتی خۆیان هەبوو . لەناو ئەو خێزانانە **64** خێزان لە قەسرا دەژیان ، کۆی ژمارەیان **378** کەس بوون . هەروەها **4441** خێزان لە خانوی قوڕدا دەژیان ، **5** خێزان لە باڵاخانە ، **4** خێزان بێ خانی ،**6** ماڵ لە کەپر ، **48** ماڵ لە ناو دوکانا ، **48** خێزان لە کۆلێتدا و **10** ماڵ لە ڕەشماڵ)) .

بە بەراورد لەگەڵ هەردوو ئامار ، دانیشتووانی قەسر نشین لە **7619** دابەزی بۆ **378** کەس ، دانیشتووانی کەپر و خانوی قوڕ لە **12** خێزان خانوی قوڕ و **103** خێزان کە لە **725** کەس پێك دەهاتن لە کەپر بەرز بوەوە بۆ **4441** کەس لە خانوی قوڕ ، **4** خێزان بێ خانوو ، **6** ماڵ لە کەپر ،**48** لە کۆلێت ، **10** ماڵ لە ڕەشماڵ ، واتە ژمارەی خانووی قوڕ و ژیان لە شوێنە خەراپەکان زۆر چووە سەر ، ئەمەش

دیاردەیەکی ئاسابیە لە هەموو ولاتان جوتیارانی لادێ کە کۆچ دەکەن بۆ شار , بەهۆی لاەوازی توانای ئابورییانەوە لەم شوێنانە دەژێن .

هاوکات لە سالی 1957 دا , دەبینین 5 خێزان لە بالە خانەدا دەژێن , ئەمەش مۆدەیەکی نوێی تەلارسازی بوو هاتە ئاراوە .

هەروەها هەرچەندە بە تێپەڕ بوونی کات بەکارهێنانی 1 ژور کەم دەبێتەوە , بەلام لە پەنجاکان بەهۆی ئەوەوەی شالاوی کۆچ لە لادێوە بۆ شار دەستی پێکرد , بۆیە دانیشتانی یەك ژوور لە شار دەچێتە سەر . ژمارەی خاوەن خانوو لە 54,6٪ لە سالی 1947 دابەزی بۆ 23٪ . لە سالی 1957 ڕێژەی 43,5٪ خێزانەکان لە یەك ژوردا دەژیان , تەنانەت خێزانی 16 کەسی تێدابوو .

باری خێزانداری

بە گەشەکردنی کۆمەل , هەلوەشاندنەوەی پەیوەندی کۆمەلایەتی کۆن و نەرێتە دواکەوتووەکان , چەند ژنەش لە کۆمەلدا هەلدەوەشێتەوە , هەرچەندە لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابردوودا , بە هۆی قۆناغی بە شاربوونەوە لە ئەنجامی کۆچی بە کۆمەلی جوتیاران لە لادێوە بۆ شار , کۆمەلێك ڕەوشت و نەرێتی لادێیان لەگەل خۆیان هێنایە شارەوە , بەلام نیشتەجێبوونیان پنتی دەستپێکە بۆ گۆڕانکاری دوواتر , ناتوانین ئەو گۆڕانکارییە لە دەستپێکدا هەست پێ بکرێت , بەلکە کاریگەری لەسەر نەوەکانی داهاتوو دانا .

باری خێزانداری یەکێکە لەو جیاوازیانەی بە گەشەی کۆمەل و تێپەڕ بوونی کات گۆڕانی بەسەردا دێت , هەروا لە گەلێکەوە بۆ گەلێکی دیکە دەگۆڕێت .

لە سالی 1947دا , لە قەزای کەرکووك , باری خێزانداری بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

33157 کەس 1 ژن , 877بیان 2 ژن , 84بیان 3 ژن , 18یان 4 ژن .

نموونە لەسەر باری خێزانداری لە چەند گەڕەکێکی شاری کەرکووك :

شۆرجە 2365 کەس .

879 کەس یەك ژن , 18 یان 2 ژن , 1 بیان 3 ژن , 1یش 4 ژن .

گەڕەکی چقور 3243 کەس .

1046 یەك ژن , 34 دوو ژن , 3بیان 3 ژن , 1 بیان 4 ژن . لێرە دەبینین چەند ژنە لە گەڕەکی چقوری زۆربەی تورکمان نشین بەرزترە لە شۆرجەی کورد نشینی زۆربەی نەخوێندەوار , کە بەشی زۆریان تازە لە لادێوە کۆچیان کردووە بۆ شار , ئەمەش دەربڕی ئەوەیە چەند ژنە لە کۆمەلگای ناو شاریشدا باو بووە لەو کات .

کۆمپانیای نەوت 1770 کەس .

1062 بیان 1 ژن , 2 بیان 2 ژن , 1بیان 3 ژن , 1یان 4 ژن . بەهۆی ئەوەی زۆربە لەم گەڕەکە کریستانن بۆیە چەند ژنە لە ئاستێکی نزمە

گەڕەکی شاترلو **4265** کەس .

1663 یان **1** ژن , **42** بیان **2** ژن , **4**بیان **3** ژن , **1**بیان **4** ژن .

سالّی **1957** , لە هەموو کەرکووک .

یەك ژن **42921**

دوو ژنە **1035**

سیّ ژنە **519**

چوار ژنە **54**

کەمتر لە **15** سالّ **51294**

شۆرجە ژمارەی دانیشتووان **7711** کەس .

یەك ژن **2994**

دوو ژن **106**

سیّ ژن **14**

چوار ژن **4**

کەمتر لە **15** سالّ**3298**

گەڕەکی چقور ژمارەی دانیشتووان **3523** کەس .

1 ژن **1147**

دوو ژن **33**

سیّ ژن **4**

چوار ژن **3**

گەڕەکی محەتەی کەرکوکی نویّ ژمارەی دانیشتووان **2951**کەس .

ژمارەی کریستانەکانی گەڕەك **2341** کەس .

تەنها **3** کەس **2** ژنە (بەهۆی ئەوەوەی زۆربەی دانیشتووانی ئەم گەڕەکە کریستان بوو بۆیە کەمترین ڕێژەی چەند ژنەی تیّدا بوو).

هەموو لیوای کەرکوك

پیاو **106802**

ژن **106995**

ڕەبەن ژن **19387**

ڕەبەن پیاو **34066**

1ژن **71104**

2 ژن **4552**

3ژن **479**

4 ژن **140**

ناو شاری کەرکوك ژمارەی کەمتر لە **15** ساڵ, کوڕان **26861** لە ناویان **41**بیان ژنێکیان هێناوە , **3**بیان دوو ژن , هەرچی کچانە **24433**کەس , لە ناویاندا **203** بیان شویان کردووە (بەم شێوەیە دەبینیین گەنجانی کەمتر لە **15** ساڵ زیاتر لە **42**٪ دانیشتووانی شار پێك دەهێنێت).

هەموو لیوای کەرکوك

کوڕانی کەمتر لە **15** ساڵ ژمارەیان **91310** , لەوانە **144** یەك ژنیان هێناوە , **3** دوو ژن , بەڵام کچان ژمارەیان **83732** لە ناویاندا **384** شوییان کردووە .

هەرچەندە شارنشینی نەریتی دواکەوتویی چەند ژنە لاواز دەکات , بەڵام ئەو جوتیارانەی هاتبوونە شارەوە , سەریان هێشتا جوتیار بوو , بەڵام ئاوی بەلوعەی شارییان دەخواردەوە , باشتر بوونی باری ئابورییان زیاتر هانی دەدان بۆ چەند ژنە , لە پرۆسەیەکی درێژ خایەندا ئەو نەریتە بەرەو هەڵوەشاندنەوە چوو .

تێبینی : بە بەرفراوانی لە هەردوو ئاماری فەرمی دەوڵەتی عێراقی ساڵانی **1947** و **1957** کەڵك وەرگیراوە .